

**Національна академія наук України
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького**

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ**

Наукова записка

Київ – 2015

УДК 323.01
ББК Ф0-Ф1
П 50

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України,
протокол № 8 від 22 грудня 2015 р.

*Наукова записка підготовлена в межах наукового проекту
«Політико-правові механізми формування національної ідентичності
населення Донбасу» державної цільової програми наукових досліджень
НАН України «Модернізація українського суспільства і економіки в
контексті викликів ХХІ століття»*

Рецензенти:

Скрипнюк О.В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України
Бабкіна О.В. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних
наук Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

**П 50 Політико-правові механізми формування національної ідентичності насе-
лення Донбасу:** Наукова записка / Кресіна І.О. (керівник авт. кол.),
Шемшученко Ю.С., Горбатенко В.П., Лойко Л.І., Кресін О.В., Стойко О.М. – К.:
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 116 с.

ISBN 978-966-02-7799-1

Розглянуто теоретико-методологічні підходи до вивчення національної ідентичності. Проаналізовано зарубіжний досвід формування національної ідентичності в умовах зміцнення регіоналізму (Великобританія, Іспанія), реінтеграції (Німеччина) або в ході постконфліктної відбудови (Македонія).

Охарактеризовано основні причини виникнення конфлікту на Донбасі (історичні, географічні, економічні, мовні, етнічні, політичні) та визначено основні засади державної політики щодо формування національної ідентичності населення Донбасу, консолідації української політичної нації.

УДК 323.01
ББК Ф0-Ф1

ISBN 978-966-02-7799-1

© Інститут держави і права
ім В.М. Корецького НАН України, 2015
© Колектив авторів, 2015

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення феномена національної ідентичності	6
Розділ 2. Зарубіжний досвід формування національної ідентичності та врегулювання сецесіоністських конфліктів	38
Розділ 3. Конфлікт на Донбасі як конкуренція ідентичностей	52
Розділ 4. Механізми формування національної ідентичності в Україні	71
Висновки	86
Додаток 1. Проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України»	91
Додаток 2. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (щодо міжкультурного діалогу)»	100
Додаток 3. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» (щодо розширення підстав втрати громадянства України)»	106
Додаток 4. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» (щодо Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики)»	110
Додаток 5. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» (щодо інформаційного покриття всієї території України)»	113

ВСТУП

Орієнтуючись на багаторічний досвід державотворення у зарубіжних країнах, можна з упевненістю стверджувати, що стабільний та ефективний розвиток держави, утвердження її авторитету на міжнародній арені великою мірою залежать від консолідованості її громадян. Високий рівень згуртованості дає змогу мінімізувати внутрішні конфлікти у поліетнічному суспільстві, завдяки чому держава має можливість спрямувати основні зусилля на сталий соціально-економічний та політичний розвиток. Тому консолідованість суспільства є запорукою процвітання держави в сучасному світі.

Завданням етнонаціональної політики правової, демократичної держави є консолідація етнокультурно неоднорідних компонентів суспільства в політичну націю на основі громадянства та національної ідентичності. Винятком стають країни, які вирішують проблеми етнічного характеру недемократичним шляхом. Держави, зацікавлені в підтриманні міжетнічного миру та злагоди, уникненні міжетнічних конфліктів, запобіганні етнокультурному розколу, приділяють виконанню цього завдання багато уваги як у законодавстві, так і в практичній етнонаціональній політиці. Консолідація суспільства в згуртовану політичну націю належить до найефективніших механізмів запобігання внутрішнім конфліктам та відцентровим тенденціям. Адже, як свідчить досвід пострадянських країн (Молдови, Грузії), саме від етнокультурної консолідації в кінцевому підсумку залежить територіальна цілісність держави.

Послідовна, структурована політика консолідації поки що не реалізується в Україні, насамперед через відсутність чіткого розуміння того, чим є консолідація українського суспільства, в який спосіб і за допомогою яких механізмів має впроваджуватися, які переваги дасть Українській державі у довгостроковій перспективі. Вчені-етнополітологи стверджують, що консолідація сучасного українського суспільства відбувається фрагментарно. Набути послідовного та системного характеру вона може лише за сприятливих умов, створених державою у взаємодії з громадянським суспільством.

Наразі більшість політичних програм та заяв орієнтовані на результат політики консолідації – консолідоване українське суспільство, згуртоване в політичну націю, кожен член якої усвідомлює належність до неї. Але в який спосіб таке суспільство має постати, із законодавчих актів та програм не впливає.

Для України найбільш актуальною залишається саме етнокультурна консолідація суспільства, яка поєднує елементи національної, етнічної та культурної консолідації. Україна належить до поліетнічних держав зі складною історичною спадщиною та суттєвими регіональними, культурними, мовними, етнічними відмінностями. Причини деконсолідації та розколу українського суспільства є наслідком, з одного боку, об'єктивних культурно-історичних умов, а з іншого – політико-правових: неузгодженості, недостатнього законодавчого забезпечення етнокультурної консолідації.

Ігнорування цього напряму державної політики є однією з причин анексії Автономної Республіки Крим, більшість населення якої традиційно орієнтувалася на сусідню державу і була мало залучена до загальноукраїнського дискурсу, та сепаратистського конфлікту на території Донбасу, де традиційно проживає значна кількість російськомовних громадян, у свідомості яких протягом останніх десятиліть формувалася ідея про їх особливий статус в українській нації.

Про політико-правові інструменти консолідації української нації, формування національної ідентичності та їх застосування з огляду на ситуацію на Донбасі йтиметься у цій науковій записці.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У політичній сфері проблема ідентичності часто використовується як перший крок у легалізації соціально-політичних проблем і конфліктів, які не можуть бути висловлені в силу тих чи інших причин прийнятною в даному суспільстві мовою. Йдеться про визнання прав, привілеїв і символічного капіталу різного роду меншин (іммігранти, мовні, конфесійні, сексуальні і нацменшини), для яких дискусії про ідентичність є першим кроком на шляху до подальших політичних претензій.

У дослідженнях ідентичності політичною наукою можна виділити три основних етапи, що відображають еволюцію досліджень від партійної ідентичності до визнання її штучного характеру та залежності від суб'єктивних чинників.

Зазначимо, що у психоаналізі концепція ідентичності досліджувалася вже з 1920-х років, у соціології – з 1930-х, антропології – ще з останньої чверті XIX ст. У політології точкою відліку прийнято вважати початок 1960-х років, коли сформувався колектив дослідників так званого «мічиганського проекту», який працював на засадах біхевіоризму. Його представники дійшли наступних висновків: а) люди хочуть відчувати близькість до собі подібних; б) схожість пробуджує певні почуття; в) люди визнають партійні відмінності як істотні. Пересічні громадяни не думають в ідеологічних категоріях; у більшості виборців відсутня або дуже низька відповідність ідеологічних установок та їхніх політичних поглядів. Навіть не володіючи знаннями з найбільш дискусійних питань або загальною ідеологічною орієнтацією, більшість громадян мали спільну політичну орієнтацію (когнітивну і афективну «карту»), яка і визначала їх електоральний вибір. Люди структурували своє розуміння комплексу спірних проблем, кандидатів і подій кампанії крізь призму лояльності до певної політичної партії (party loyalty)¹. При цьому партійна ідентичність

¹ *Elections and the political order* [Campbell A., Converse P.E., Miller W.E., Stokes D.E.]. – N.Y.: Wiley, 1966; *Campbell A. Surge and decline: A study of electoral change* / A. Campbell // *Public opinion quarterly*. – 1960. – Vol. 24. – P. 397-418.

розглядалася як похідна від соціального досвіду виборців, їх первинної соціалізації в сім'ї та групової соціалізації в більш зрілому віці.

Автори «Американського виборця» вважали, що в демократичному суспільстві із стійкою двопартійною системою², політична ідентичність пов'язана з психологічною залученістю в політику, сприяє формуванню громадської думки³, впливає на електоральну поведінку, перешкоджає створенню нових партійних рухів і створює передумови для стабільності партійної системи. Вона також виконує такі функції, як: структурування суспільства, інтеграція інтересів груп, фіксація настроїв реально існуючих або символічних груп і забезпечення соціального контролю за поведінкою громадян.

Стійка політична ідентичність членів організації підвищує її ефективність і виконує психотерапевтичну роль, знижує тривожність, дає відчуття причетності до соціально значимих цілей. Важливою функцією політичної самоідентифікації громадян є задоволення потреби у визнанні. У деяких випадках вона відіграє роль у мотивації поведінки, сприяє перетворенню потреб у конкретні дії, допомагає людям орієнтуватися в політичному просторі та дає змогу оцінювати події.

Наприкінці 1970-х років інтерес до теорії політичної ідентичності проявили дослідники Західної і Північної Європи, яких цікавила можливість адаптації американської методики оцінки партійної ідентичності для країн з пропорційною виборчою системою, а також вплив на політичну ідентичність і електоральну поведінку таких форм соціальної ідентичності, як конфесійна та соціально-статусна.

Отже, перший етап досліджень ідентичності (з початку 1960-х до середини 1980-х років) пройшов під знаком безумовного домінування американської концепції партійної ідентичності, розробленої «мічиганської четвіркою», яка за допомогою «воронки причинності» пояснювала стійку електоральну поведінку і давала можливість спрогнозувати результати виборів у країнах з двопартійною системою в середньостроковій перспективі. Цілком закономірно, що на даному етапі політична ідентичність фактично прирівнювалася до партійної. При цьому ідеологічну і персоніфіковану моделі ідентичності у

² *The American voter* [Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D.] . – N.Y.: John Wiley & Sons, Inc., 1960.

³ *Abramson P.R. Political attitudes in America. Formation and change* / P.R. Abramson. – San Francisco: W.H. Freeman, 1983. – P. 72-75.

початковій версії теорії розглядали як альтернативні або додаткові до партійної. До основних функцій політичної ідентичності відносили: обмеження можливості вбудовувати в політичну систему нові партії, відсікання непотрібної («зайвої») для виборця інформації про вибори (функція «інформаційного сита») і визначення «своєї» за ідеологічними ознаками групи. Зазначимо, що у середині 1980-х років з'явилася перша критика концепції партійної ідентичності, в основу якої лягло різке зниження на початку 1980-х років частки «стійких прихильників» Демократичної і Республіканської партій США, що спростовувало теорію політичної ідентичності як суто партійної.

Другий етап досліджень політичної ідентичності починається в Європі у першій половині 1970-х років, який був зумовлений: 1) початком емпіричних досліджень формування загальноєвропейської ідентичності (програма «Євробарометр»); 2) спробами оцінити вплив на політичну поведінку різних моделей соціальної ідентичності, насамперед етнічної (Р. Картер, Дж. Хелмс, Ф. Шлезінгер), гендерної, конфесійної, професійної; 3) появою перших досліджень впливу глобалізації і становлення інформаційного суспільства на особливості політичної ідентичності (М. Кастельс). У цей період з'являються роботи, присвячені кризовим проявам політичної ідентичності⁴, а також дедалі частіше піднімаються питання про вплив соціально-економічної ситуації та ЗМІ на стійкість партійних уподобань.

Так, М. Кастельс сформулював так звану «ідентифікаційну тріаду», що складається з ідентичностей-конструктів, що можуть набувати політичного значення⁵: 1) легітимні ідентичності, вироблені домінуючими інститутами, які здатні сформувати громадянське суспільство як структуроване поле дій соціальних акторів та інститутів; 2) ідентичності опору, вибудовані скривдженими і/або стигматизованими акторами, які можуть утворювати локальні співтовариства з високою внутрішньогруповою солідарністю; 3) проектні ідентичності, які дозволяють (ре)конструювати вже існуючі ідентичності. Такий підхід дає змогу відстежити процес зміни легітимних політичних ідентичностей проектними або протестними у відповідь на політичні

⁴ *Welsh J.M.* The Role of the inner enemy in European self-definition: Identity, culture and international relations theory / J.M. Welsh // *History of European Ideas*. – 1994. – Vol. 19. – № 1/3. – P. 53-61.

⁵ *Castells M.* The power of identity. The information age: Economy, society and culture Vol. II / M. Castells. – Oxford: Blackwell, 1997. – P. 8.

та соціальні зміни, так само, як і закріплення нових легітимних ідентичностей.

Традиційно тривали дослідження ролі класової належності у формуванні політичних перспектив індивідів, особливостей ідентифікації окремих соціально-демографічних і статусних груп. Цікавими були спроби аналізу різних колективних форм ідентифікації в конфліктах і кризових умовах, ролі особистісної та групової соціальної ідентичностей в системі державного управління, характеру формування політичної ідентичності в умовах демократії, в сучасному суспільстві «нових технологій».

Третій етап починається з 2000-х років, коли політики усвідомили практичний сенс вивчення різних моделей політичної ідентичності в країнах Євросоюзу та змінився вектор обговорення цієї теми в науковому середовищі. Для нього характерний розвиток концепції «політики ідентичності», відбувається подвоєння об'єкта аналізу: поряд з вивченням стереотипів і установок масової та індивідуальної політичної свідомості значну увагу вчені приділяють наслідкам політики мультикультуралізму та толерантності щодо мігрантів і представників нетрадиційних для європейських країн релігій. Т. Райсс, М. Емерсон, І. Норман, Б. Страта, Ф. Черутті досліджували вплив наднаціональних органів ЄС на процес формування європейської ідентичності та спробували визначити найкращий сценарій ідентифікаційної політики.

Проблема формування європейської ідентичності поставила дослідників перед необхідністю використання в трактуванні політичної ідентичності культурологічного (або цивілізаційного) підходу, оскільки в багатьох аналізованих ситуаціях проявлялася дисфункція між загальногромадянською (національною) та етнічною ідентичностями. Політика ідентичності в західноєвропейських країнах стосується аспектів формування моделі політичної ідентичності, в рамках якої гармонійно поєднувалися б етнічна, загальногромадянська ідентичність і сконструйована в рамках Євросоюзу європейська ідентичність. У плані конструювання загальноєвропейської ідентичності ставка робиться на економічні (впровадження євро, загальних стандартів торгівлі, вільний рух робочої в рамках спільноти) і політико-інституційні методи (інститут членства в Європейському Союзі, який позиціонується як виключний привілей європейських країн), на культурно-цивілізаційні підстави (розробляються поняття

«світова спільнота», «гуманістичні цінності», «загальнолюдська культура»). Європейська ідентичність трактується як специфічний, ускладнений різновид політичної ідентичності, що увібрала в себе елементи всіх інших видів.

У 2003 р. Ф. Черутті опублікував статтю «Політична ідентичність європейців?»⁶, в якій переконував, що становлення політичних інститутів Європейського Союзу не супроводжувалося формуванням відповідної громадянської ідентичності серед громадян країн-членів. Того ж року Ю. Хабермас та Ж. Дерріда опублікували маніфест «Після війни: Відродження Європи»⁷, в якому ставилося питання про те, чи існує історичний досвід, традиції і досягнення, які сприяють усвідомленню європейськими громадянами спільно вистражданої політичної долі, що потребує спільного формування. Вони запропонували враховувати при конструюванні європейської ідентичності соціальні, політичні та культурні фактори, у тому числі ті, що закорінені в минулому: «різниця між спадщиною, отриманою нами, і тою, яку ми хочемо відкинути, вимагає стільки ж обережності, скільки і рішучості в інтерпретації, за допомогою якої ми її засвоюємо. Історичний досвід пропонує себе лише для усвідомленого засвоєння, без якого він не зможе знайти сили, що утворює ідентичність. Майбутнє Європи повинно чути в буйній какофонії багатоголосої публічності».

У сучасних дослідженнях увага акцентується на взаємозв'язку національної (чи загальногромадянської) та етнічної ідентичностей. У європейських країнах об'єктом аналізу виступають нащадки іммігрантів і автохтонні етнічні меншини, які компактно проживають на території національної держави. Також вивчається вплив політичної ідентичності, яка включає етнічну і конфесійну ідентичність, на крайні, в тому числі екстремістські, форми політичної поведінки. Типовим у цьому сенсі є дослідження Г. Беста, який виділяє моделі національної ідентичності трьох груп (політичної та економічної еліти

⁶ *Cerutti F. A political identity of Europeans? / F. Cerutti // Thesis Eleven. – 2003. – Vol. 72. – №1. – P. 26-45.*

⁷ *Derrida J. Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: Die Wiedergeburt Europas / J. Derrida, J. Habermas // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2003. – May 31. – P. 33-34.*

і пересічних громадян цих країн)⁸. Він відносить політичну ідентичність до емоційного компоненту політичної свідомості, що фіксує уявлення людини про себе тільки в сьогоденні. Національна ідентичність має два аспекти: етнічний і загальногромадянський та розглядається як один з різновидів політичної ідентичності. Найбільш значущими показниками національної ідентичності Г. Бест вважає усвідомлення значущості належності до певного етносу і громадянства, чинник «крові» (етнічне походження батьків), країну народження, відданість країні, визнання правильності зовнішньої політики країн Європи та адекватність соціальній системі своєї країни.

Яскравим представником конструктивістського напрямку є Ф. Барт, на думку якого етнічні відмінності не поглинаються єдиною узгодженою соціальною системою, яка часто існує всупереч реальним підставам. Ф. Барт наполягає на тому, що «взаємодія в такій соціальній системі не веде до ліквідації етнічних відмінностей шляхом їх зміни або акультурації; культурні відмінності можуть зберігатися всупереч міжетнічному контакту і взаємній залежності»⁹.

Автор задається питанням про значимі фактори структури і функції етнічних груп у сучасному полікультурному суспільстві. Культурну єдність етнічної групи, на думку Ф. Барта, слід розглядати не як первинну і визначальну характеристику етнічної групи, а як результат і навіть сенс існування етнічної групи. Відмовляючись від розгляду культури в якості етновизначального, первинного щодо етнічної групи показника, Ф. Барт висуває тезу про організаційні якості етнічної групи, розглядаючи її насамперед як особливу форму соціальної організації. У цьому процесі вирішальним фактором виступає механізм соціальної категоризації. Етнічна група безпосередньо створюється процесом етнічного самовіднесення і віднесенням інших. Використання етнічної ідентичності в соціальній взаємодії, віднесення себе та інших до певних категорій, власне, і формує етнічні групи у їх організаційній якості. Таким чином, визначником для членства в групі стають чинники, що задаються соціально, в основі яких лежить

⁸ Best H. Dimensions of elite's political identity formation in Central Eastern Europe / H. Best / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ceelbas.ac.uk/workshops/international_elites_workshops/CN09CB1-_-Lane_BestPresentation.ppt.

⁹ Barth F. Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture differences / F. Barth. – Waveland Press, 1998. – P. 10.

феномен категоріального приписування, а не стабільні об'єктивні культурні відмінності.

Згідно з концепцією Ф. Барта не існує прямої і однозначної відповідності між етнічними спільнотами і культурними схожістю і відмінностями. Етнічні категорії як при самоідентифікації, так і в процесі віднесення інших певних етнічних груп беруть до уваги не просто суму об'єктивних відмінностей, а лише ті з них, які самими індивідами сприймаються як значущі.

Організаційна структура, яка забезпечується процесом етнічної категоризації, може бути наповнена в різних соціокультурних системах різним вмістом; етнічні категорії можуть пронизувати все соціальне життя або функціонувати лише в обмежених секторах дійсності. Етнічні межі особливим чином структурують соціальне життя: вони диктують складну організацію поведінки і соціальних відносин, обумовлених фактом взаємної етнічної категоризації. У свою чергу, етнічна категоризація можлива тільки в тому випадку, якщо поведінка наділяється значимими, відмінними характеристиками, тобто культурними рисами, особливостями. Цей процес забезпечує збереження етнічних груп: структурування процесу міжетнічної взаємодії будується на існуванні культурних відмінностей. Тому існування в суспільстві базових етнічних категорій, що зобов'язують своїх носіїв до певної рольової поведінки, є, на думку Ф. Барта, фактором, що підтримує поширення культурних відмінностей.

Отже, головне в концепції Ф. Барта – це підхід до дослідження етнічних груп і культурного різноманіття з точки зору їх організаційної якості, перенесення акценту на дослідження етнічності в її функціональному значенні – як форми соціальної організації культурних відмінностей. Етнічна група створюється системою уявлень індивіда, його самокатегоризацією і віднесенням інших до етнічних груп; у соціальному сенсі ці механізми представлені системою соціальних приписів.

Погляди Ф. Барта кардинально змінили підхід до дослідження етнічних та культурних відмінностей: замість вивчення об'єктивно існуючих та історично успадкованих культурних рис етнічних спільнот увага зосереджується швидше на індивідуальній свідомості й обумовлених нею соціальній поведінці та сприйнятті, що формують етнічну ідентичність.

Підтвердженням цьому служить підхід до культури та ідентичності С. Бенхабіб. Згідно з її розумінням культура в сучасному світі стає загальноживаним синонімом ідентичності¹⁰. Підкреслюючи суб'єктивну складову культури, автор стверджує, що «культури являють собою сукупність елементів людської діяльності з осмислення та репрезентації, організації та інтерпретації дійсності, яка розколюється на частини конфліктуєчими між собою наративами»¹¹. Іншими словами, саме культурні кордони в українському суспільстві підтримують етнічну ідентичність і створюють передумови для конфлікту культурних наративів етнічної більшості і меншості, що неминуче залучатиме до протистояння етнічну ідентичність та актуалізуватиме її.

Культурної теорії етнічної ідентичності дотримується і Дж. де Вос. Для цього автора характерна увага до суб'єктивних характеристик етнічності, тобто до усвідомлюваної і актуальної етнічної ідентичності. На його думку, на відміну від політичної, етнічна ідентичність апелює до минулого, спирається на етичні традиції, культурні символи і висловлює базові людські потреби – у належності й виживанні¹².

У контексті формування національної ідентичності населення Донбасу слід розглянути такі види ідентичності, як національна, регіональна (територіальна) та громадянська.

Національна самосвідомість – це усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності нації. Життєспроможність, активність нації вирішальною мірою визначаються рівнем та особливостями її самосвідомості. Національна самосвідомість виступає як усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної (крім та поряд з етнічною) приналежності, спільності історичної долі, специфічності геополітичних, культурних, соціальних, історичних чинників. Вона пов'язана із самоідентифікацією нації. Остання, за визначенням Е. Сміта¹³, є сукупністю людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну

¹⁰ Бенхабіб С. Притязання культури / С. Бенхабіб. – М.: Логос, 2003. – С. XXXIV.

¹¹ Там же. – С. LII.

¹² DeVos G. Ethnic identity: Problems and prospects for the twenty-first century / G. DeVos, L. Romanucci-Ross. – N.Y.: Rowman Altamira, 2006. – P. 15-17.

¹³ Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – С. 20.

масову, громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів.

На відміну від етнічної самосвідомості, що полягає в усвідомленні етносом себе як спільності біогеографічно-психологічно-культурної з основним ідентифікуючим принципом «ми – вони», національна самосвідомість базується на державній, політичній, громадянській, поліетнічній самоідентифікації. Національна ідентичність передбачає певне почуття політичної спільноти, навіть якщо воно не декларується і неповною мірою усвідомлюється. У свою чергу, політична спільнота, на думку Е. Сміта, означає принаймні якісь спільні інституції і єдиний кодекс прав та обов'язків для всіх членів спільноти. Вона потребує також визначеного соціального простору, чітко обмеженої території, з якою члени спільноти ототожнюють себе і до якої відчують свою належність. Національна самоідентифікація, що лежить в основі національної самосвідомості, базується на осягненні національних інтересів, вартостей, історичної долі. Звідси бажання зберегти ці особливості, не піддатися асиміляції, розвивати національну культуру, плекати традиції тощо. Звідси й прагнення до економічного та політичного суверенітету, створення національної держави, громадянського суспільства. Тому національна самосвідомість є конститутивною основою нації.

Дослідники проблеми ідентичності відзначають її діалектичний зв'язок із суспільством. Це зв'язок між суб'єктивною та соціальною реальностями. На думку П. Бергера та Т. Лукмана¹⁴, ідентичність формується соціальними процесами. Виникнувши та кристалізувавшись, вона підтримується, видозмінюється і навіть переформується соціальними відносинами. Соціальні процеси, пов'язані з формуванням та підтриманням ідентичності, детермінуються соціальною структурою. І навпаки, ідентичності, створені завдяки взаємодії організму, індивідуальної свідомості і соціальної структури, реагують на дану соціальну структуру, підтримуючи, модифікуючи чи навіть переформовуючи її.

¹⁴ Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – С. 279.

Історичні соціальні структури породжують типи ідентичності, які розпізнаються в індивідуальних випадках¹⁵. В даному випадку йдеться про ідентичності як соціальний феномен й акцент зміщується із суб'єктивної на об'єктивну реальність. І такий підхід є результатом соціологічного аналізу феномена ідентичності.

В межах соціологічного методу у феномені ідентичності слід, на нашу думку, розрізняти: 1) індивідуальну й колективну ідентичність; 2) соціально-функціональну (соціально-рольову) ідентичність (людина одночасно може себе ідентифікувати за багатьма функціями, які вона виконує: професійною, сімейною, громадянською, політичною тощо); 3) ареальну та уявну (можна належати до певної спільності об'єктивно, а можна лише суб'єктивно, відповідно до індивідуальних прагнень); 4) постійну і тимчасову (ситуативну), 5) стабільну та маргінальну тощо.

Слід розрізняти також поняття «ідентичність» та «ідентифікація», які не є тотожними і які не можна плутати у науковому використанні. Ідентифікація є процесом співвіднесення індивіда чи групи (спільноти) з певною діяльністю чи субстанційною та інституційною сферою. Цей процес може бути усвідомленим і неусвідомленим, інтуїтивним; короткочасним і тривалим (в історичному вимірі); відкритим і прихованим; мирним і конфліктним; однозначним і суперечливим тощо. Результатом даного процесу і є ідентичність в її різноманітних виявах і типах. Вона означає приналежність (і об'єктивну, і суб'єктивну) людини чи групи людей до певного типу спільності чи спільноти, ототожнення себе з її нормативними і функціональними характеристиками і здебільшого готовність стати репрезентантом останньої.

Послідовне застосування етнополітологічного методу дає змогу виділити окремий тип ідентичності – етнічної та національної.

Визначення критеріїв, які лежать в основі процесу ідентифікації й усвідомлення ідентичності, актуалізує питання про систему ідентитетів. Осмислюючи останні щодо індивідуальної свідомості, М. Драганов вважає особу в її зв'язках із спільностями сукупністю взаємопов'язаних ідентитетів, тобто визначень себе через віднесення до різних спільностей. Поняття ідентитету приймає український

¹⁵ Драганов М. Уровни личности, обусловленные ее самоидентификаций с человеческими общностями / М. Драганов // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и ее жизненный путь. – М.: Наука, 1990. – С. 183.

етнополітолог М. Шульга, доповнюючи його розумінням ідентитету не лише як сукупності, а й як єдності цих визначень¹⁶.

Сукупність та єдність відносин, що характеризують багатофункціональність особи як суб'єкта і об'єкта ідентифікації, не є, на наш погляд, адекватною поняттю ідентитету. Скоріше останній можна розглядати як певну сутнісну ознаку, що може бути притаманна людині, групі чи спільноті й однозначно кваліфікувати їх як належних до етносу чи нації. Так, для етносу це етнічні стереотипи поведінки, особливості психології, культури, які співвідносяться лише з даною спільнотою і є диференціюючими щодо інших етносів. Для нації – залежно від певної концепції нації (етнічної, політичної тощо) – основні конституанти – це свідомість, громадянство, територія, мова, історія тощо. Саме вони мислилися багатьма теоретиками нації як основні риси, «ознаки», обов'язкові для визначення конкретної спільноти як нації чи «народності». Достатньо згадати атомістичну теорію, яку нищівно критикував В. Старосольський, чи сталінську концепцію нації з її набором обов'язкових ознак, без наявності яких (навіть хоча б однієї) «не можна» було віднести той чи інший народ до нації.

Отже, ідентитетами ми вважаємо основні, конститутивні, сутнісні (об'єктивні та суб'єктивні) показники, які дають можливість максимально адекватно віднести певного суб'єкта (індивідуального чи колективного) до конкретної спільноти, в даному випадку етнічної чи національної. Таке розуміння даного поняття дає можливість розглядати етнічну та національну ідентичності саме як результат процесу ідентифікації, в основі якого лежить ототожнююча функція ідентитетів, їх визначальний вплив на усвідомлення людиною чи спільнотою своєї (у випадку самоідентифікації) та чиеїсь належності до певної спільноти.

У випадку *етнічної ідентичності*, як правило, відіграють вирішальну роль об'єктивні ідентитети: расові (антропологічний тип), культурні (мова), психологічні (менталітет) та ін. Тому етнічна ідентичність завжди об'єктивна, навіть якщо вона складна (у випадку дітей у міжетнічних шлюбах) і навіть якщо людина сама того не усвідомлює або її усвідомлення позначене суб'єктивним небажанням

¹⁶ Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности / Н.А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – С. 102.

належати до певного етносу (з певних об'єктивних історичних причин). Для етнічної ідентичності спрацьовує принцип «батьків не вибирають» або «батьківщину не вибирають» (образно висловлений В. Симоненком «Все на світі можна вибирати, сину, вибрати не можна тільки батьківщину»).

Оскільки націю ми вважаємо громадянсько-політичною, суб'єктивною спільнотою, а відтак її конституїтивною ознакою, або ідентитетом, виступають свідомість, політична воля, громадянство, то питання вибору тут набуває іншого виміру. Саме можливістю вибору системи ідентитетів пояснюється той факт, що десятиліттями вчені, обстоюючи свою систему ідентитетів, дискутують питання про єство нації. У різних культурах, різних народів, у різні історичні епохи домінують, з певними варіаціями, різні тлумачення нації, засновані на різних ідентитетах. У тому числі ідентитетах етнічності, що вносить плутанину як у свідомість людей, так і в політичну практику.

Ідентитети подекуди тлумачаться як джерела чи фактори ідентичності. Саме так розглядає ці феномени Т. Кузьо, хоча при цьому по-слуговується поняттями «джерела ідентичності» чи «фактори, елементи ідентичності». Він, зокрема, зазначає, що на національну та етнічну ідентифікацію в Україні впливають багато факторів, і вона не може бути зведена до одного елемента (наприклад, мови), тому що ідентичність є в основі своїй багатовимірною. При цьому Т. Кузьо наводить таблицю джерел етнічної ідентичності, серед яких: батьки, територія (місце проживання), громадянство, мова, близькість до традиції (культури), спільна історична доля, релігія¹⁷.

В історії поняття «нація», а відтак і національної ідентичності та свідомості, як зазначає Ю. Хабермас, відображено історію виникнення національної держави. У римлян «Natio» – це ім'я богині народження та походження. Слово «нація» відноситься, як і «gens» та «populus» і на протиположність «civitas», до тих «диких», «варварських» чи «язичницьких» народів, які ще не організовані як політичні союзи. Відповідно до цього класичного слововжитку нації є родовими спільнотами, які інтегровані географічно (через поселення та сусідство) та культурно (завдяки спільності мови, звичаїв і традицій), проте ще не мають державної організації, яка б інтегрувала їх

¹⁷ Kuzio T. *Ukraine: State and nation-building* / T. Kuzio. – L.: Routledge, 1998. – P. 149.

політично. У цьому значенні поняття «нація» зберігається протягом Середньовіччя і в XV столітті входить у народні мови. Однак вже у період раннього Нового часу виникає конкуруючий слововжиток: нація як носій суверенітету. Стани репрезентують перед королем «націю». Із середини XVIII століття обидва значення – нація як родова спільність і нація як народ держави – переплітаються. Французька революція робить націю джерелом державного суверенітету. За кожною нацією слід тепер визнати право на політичне самовизначення. Місце етнічного зв'язку займає спільність демократичної волі. Отже, в період Французької революції «нація» з дополітичної єдності стала тією ознакою, яка конституїтивна для політичної спільності. Наприкінці XIX століття це відношення між успадкованою національною ідентичністю і набутим, демократично конститутованим громадянством, за якого перше виступає як умова для другого, вже змінюється. Нація громадян набуває своєї ідентичності не в етнічно-культурній схожості, а в практиці громадян, які активно використовують свої демократичні права на участь і комунікацію. Основою колективної ідентичності, яка була функціональною для ролі громадянина і виникла в період Французької революції, став опосередкований історизмом націоналізм. Саме він сприяв формуванню такої системи ідентифікації індивіда із своєю роллю, яка вимагає високого ступеня особистої залученості аж до самопожертви¹⁸.

Отже, *національна ідентичність* є динамічною в історичному та соціальному сенсі категорією. Вона, як зазначає Т. Кузьо, завжди перебуває у процесі зміни, адаптації та формування. І тому її слід аналізувати і в історичній ретроспективі, й перспективі на майбутнє.

Одновимірний погляд на національну ідентичність як на набір постійних рис та ознак неприпустимий, оскільки дає неадекватне розуміння такого динамічного феномена, як національна ідентичність. «Національна ідентичність – це процес культурного оповідання, що постійно змінюється, це динамічна серія подій, що забезпечують зростання нових значень. Те, в чому хтось народився, – це не обов'язково те, чим він стає (тобто розрізнення етнічної і національної ідентифікацій). Той факт, що майже всі громадяни України були народжені у колишньому СРСР і деякі досі затримують «радянську»

¹⁸ Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М.: Наука, 1995. – С. 213-215.

ідентичність, не обов'язково означає, що в наступних роках це буде так само важливим чи діючим. Ідентичності, як каже Пертон, часто змінюються задля порятунку, а порятунок сам по собі залежить від адаптації, заснованої на раціональному виборі»¹⁹.

Відтак національна ідентичність спирається, на відміну від етнічної, на свідомий вибір і залежить від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації (особою, етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських, політичних вартостей, що є вторинними щодо тих вартостей, які лежать в основі етнічної ідентифікації і які є, як правило, сталими, незмінними. Раціональний вибір при цьому може послуговуватися переосмисленими (в сенсі ідентифікаційних можливостей) культурними ідентитетами. Таким виступає, наприклад, мова.

Як зазначає Т. Кузьо, українська мова в незалежній Україні з архаїчного чинника (мова, якою розмовляли тільки бабусі на ринках і яка була пережитком сільського життя) стає мовою майбутнього (якою навчаються діти в школах), одним з основних ідентитетів громадянської, національної ідентичності. А російська мова, що виконувала в радянську добу функції «локомотива майбутнього», перетворюється на ідентитет радянського минулого і відповідно радянської ідентичності, яку Т. Кузьо вирізняє як один з різновидів ідентичностей, що мають місце у сучасному українському суспільстві²⁰.

Більшість західних учених, зокрема, П. Бхікху, вважають, що національна ідентичність нагадує територіально організовану спільність, чи політію²¹. І це відповідає міжнародно-правовому принципу: кожна політія має бути організованою як нація-держава. Хоча перед територіально організованими державами, і зокрема Україною, стоїть дилема: вони є одночасно і культурними, і політичними спільнотами, і їхня ідентичність вирізнена як на культурному, так і на політичному рівнях. Це відображається в українському націотворенні. На думку Т. Кузьо, громадянський та етнічний елементи в національній ідентичності не можуть існувати один без одного²². Слід, очевидно,

¹⁹ *Kuzio T. Ukraine: State and nation-building.* – P. 146.

²⁰ *Ibid.* – P. 146.

²¹ *Bhikhu P. The concept of nation identity // New Community.* – 1995. – Vol. 21. – № 2. – P. 255.

²² *Kuzio T. Ukraine: State and nation-building.* – P. 147-148.

розглядати цей нерозривний зв'язок у сенсі 1) етнічного субстрату будь-якої нації як громадянсько-політичної спільноти; 2) єдності етнічної та національної ідентичності на противагу іншим видам ідентичності.

Підкреслюючи феноменологічність етнічної та національної ідентичності в системі ідентичностей, ми вважаємо неприйнятним положення про те, що вона «сперечається» за відданість з класом, релігією та місцевими ідентичностями і тому ніколи не є узгодженим цілим, а її основною слабкістю є відсутність гомогенності²³. Ми вважаємо відсутність гомогенності (етнічної, соціальної тощо) не слабкістю, а нормою модерної нації, що є, як правило, поліетнічною та соціально структурованою. Національна ідентичність як усвідомлення своєї національної приналежності тим більше не може вимірюватися критеріями гомогенності-гетерогенності. Наявність же багатьох ідентичностей у суспільстві та відповідно в свідомості (особи та нації в цілому) не передбачає якоїсь конкуренції їх, «боротьби за відданість».

Кожна з ідентичностей має свої параметри і своє «місце» в свідомості й у системі смисложиттєвих цінностей. Це місце як певний сегмент може в певних історичних умовах звужуватися (як це було, наприклад, у радянську добу, коли сегмент соціальної ідентичності штучно розширювався за рахунок звуження ідентичності етнічної та національної) або розширюватися (в незалежній Україні національна ідентичність зайняла одне з провідних місць в ієрархії ідентичностей як окремої особи, так і нації у цілому). В будь-якому разі, етнічна та національна ідентичності не зникають із свідомості, а засвідчують свій динамізм та адаптаційні можливості.

Із факту наявності в індивідуальній, наприклад, свідомості декількох ідентичностей не можна робити висновок, як слушно зауважує Д. Міллер, про конкуренцію обов'язків, народжених різними ідентичностями²⁴. Визначивши етнічну та національну ідентичність як окремий вид ідентичності, що має феноменологічний характер, слід водночас провести і чітке розмежування між етнічною та національною ідентичностями. Таке розмежування ґрунтується на тлумаченні феноменів етносу і нації.

²³ Ibid. – P. 149.

²⁴ Miller D. On nationality / D. Miller. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – P. 45.

Не вдаючись до аналізу літератури з цього питання і тривалих дискусій навколо різних концепцій етно- та націогенезу, окреслимо ті вихідні позиції, які визначають наш підхід до тлумачення етнічної та національної ідентичності.

В основі етнічної ідентичності лежить усвідомлення людиною чи етносом (етнічною групою) своєї належності до спільноти як до біогеографічного і психологічного феномена. Згідно з концепцією Л. Гумільова етнос – це сталий колектив людей, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки, внаслідок поведінкової адаптації в певному ландшафті. Етнос існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим аналогічним (проте не будь-яким!) колективам людей за принципом «ми – не ми», «свої – чужі», «ми такі, а решта – інші». Таке усвідомлення (як головний ідентитет) своєї єдності й самоідентифікація є відображенням того почуття взаємної симпатії, прихильності, яке Л. Гумільов назвав компліментарністю, а сучасні західні етнополітологи – дещо розпливчатою «лояльністю». Визнання колективом своєї єдності є головною ознакою етносу як системи. Існує і низка інших, додаткових ідентитетів (мова, територія, самоназва тощо), що не є обов'язковими для визначення того чи іншого колективу як етносу, бо не є прийнятними для всіх випадків етнічної історії.

Самоідентифікація з певним етносом є не лише ознакою останнього, а й системним зв'язком між людьми, а відтак – основою етнічної ідентичності. У феномені етнічної ідентичності поєднані в такий спосіб ірраціональне (неусвідомлювана, іманентно властива етносу психологічна єдність та компліментарність) та раціональне (свідома ідентифікація як вибір на основі пізнаної і визнаної причетності до спільноти).

Етнічна група як частина етносу, що живе в іноетнічному оточенні та є складовою поліетнічної нації, зберігає свою етнічну ідентичність завдяки основним ідентитетам. Такими виступають: компліментарність, усвідомлення спільності походження, історичної долі, біофізична та культурна характеристики, комплекс стереотипів свідомості та поведінки тощо.

Отже, в основі етнічної ідентичності лежить усвідомлення спільності походження та його різні показники. Адже, як зазначає Л. Шкляр, етнос – це родові поняття для будь-якої стадії

цивілізаційного розвитку того чи іншого народу²⁵. Етнічна спільнота на певному етапі політизації може створити націю як таку єдність, в основі якої лежить прагнення до політичного самовизначення й суверенітету, конституювання через інститут держави. А оскільки ці політичні інтереси можуть бути спільними для цілої групи етносів, що проживають на даній території, то сучасні нації, як правило, є поліетнічними. Відтак субстратом нації є етнічна спільнота²⁶, а ідентитетом – політичні та громадянські цінності²⁷. Визначаючи націю як результат націоналізму, Е. Гелнер слушно наголошує, що націоналізм є «теорією політичної легітимності, згідно з якою етнічні кордони не повинні перетинати кордони політичні»²⁰. Цим він визнає, на нашу думку, поліетнічність націй. Хоча Д. Міллер робить із цих слів Е. Гелнера протилежний висновок: про розуміння Е. Гелнером нації як однорідного утворення²⁸.

Що є ідентитетом нації та національної ідентичності на відміну від етнічних аналогів? Д. Міллер визначає п'ять найважливіших аспектів. По-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників, визнають, що їхні спільні характеристики схожі, й спільно прагнуть продовжувати спільне співіснування. По-друге, спільне історичне минуле (причому не лише переможні моменти, а й спільні поразки), спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє. По-третє, спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дійова ідентичність. По-четверте, постійне проживання в одній країні, батьківщина, держава. Це той територіальний елемент, який скріплює зв'язок між нацією і державою як політичним інститутом, що здійснює законну владу в межах певного простору. По-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям «національного характеру» і які Міллер називає загальнонародною культурою. Носії такої культури належать до різних етнічних і расових груп. Спільна культура може бути визначена як уявлення про те, як група людей повинна співіснувати. Ці уявлення включають політичні принципи, такі, як демократія чи верховенство закону, і не лише їх.

²⁵ Шкляр Л.Є. Духовне життя етносу та націй // Життя етносу: соціокультурні нариси / Л.Є. Шкляр. – К.: Либідь, 1997. – С. 170.

²⁶ Smith A.D. The ethnic origin of nations / A.D. Smith. – Oxford: Blackwell, 1986.

²⁷ Weber M. Politics as vocation / M. Weber. – L.: Routledge, 1970.

²⁸ Gellner E. Nations and nationalism / E. Gellner. – Oxford: Basil Blackwell, 1983. – P. 1-2.

Спільна культура включає також соціальні норми – чесність при складанні декларації про доходи, черга як засіб визначення, хто раніше ввійде до автобусу. Також сюди можуть бути включені певні культурні ідеали – релігійні переконання чи прагнення до чистоти національної мови. Національна ідентичність не є всеохопною, і тому спільна культура може залишати простір для великої кількості інших культур, які можуть розвиватися в рамках нації. Не слід уявляти національний характер як такий, що складається з особливостей, обов'язкових у своєму вияві для всіх представників нації²⁹.

З перелічених ідентитетів нації найважливішим є, звичайно, національна свідомість. І в цьому положенні солідарні не лише західні, а й вітчизняні етнополітологи. Засадничими уявленнями тут виступають національні концепції О. Бочковського, В. Старосольського, Л. Ребета та інших. Сучасні дослідники (Ю. Римаренко, О. Картунов, Л. Нагорна, В. Панібудьласка Л. Шкляр, М. Вівчарик) вважають національну свідомість найважливішою властивістю нації³⁰, активним чинником державотворення³¹, чинником формування нації на завершальному етапі³²; засобом і виявом національної інтеграції³³. Ми вважаємо національну свідомість не лише чинником чи ознакою, а конститутивною основою нації як суб'єктивної, політичної спільноти.

У національній свідомості як цілісній системі духовних феноменів компонент ідентичності є одним з основних, бо виявляється фокусом, в якому сходяться всі інші проекції та лінії розвитку.

На відміну від етнічної ідентичності, де головним ідентитетом є спільне походження, в національній ідентичності цю функцію викону-

²⁹ Miller D. Op. cit. – P.21.

³⁰ *Нація* [Горовський Ф., Картунов О., Римаренко Ю.] // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра, 1996. – С. 122; *Римаренко Ю.І.* Національний розвій України / Ю.І. Римаренко. – К.: Юрінком, 1994. – С. 155; *Шкляр Л.Є.* Духовне життя етносу та нації / Л.Є. Шкляр // *Життя етносу: соціокультурні нариси.* – К.: Либідь, 1997. – С. 170; *Вівчарик М.М.* Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х рр.) / М.М. Вівчарик. – К.: Інститут історії України, 1998. – С. 40.

³¹ *Онищенко І.Г.* Етно- та націогенез в Україні / І.Г. Онищенко. – К.: Четверта хвиля, 1997. – С. 212.

³² *Грицак Я.Й.* До генези ідеї політичної самостійності України / Я.Й. Грицак // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – К., 1992. – Вип.1. – С. 122.

³³ *Жмир В.* Національна свідомість / В. Жмир // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра, 1996. – С. 104.

ють культурні та громадянсько-політичні цінності – національні традиції, інтереси, перспективи політичного розвитку. Це ще раз свідчить на користь вищенаведеної тези про динамізм національної ідентичності.

Зазначені вартості, що лежать в основі національної ідентичності, як рухливі феномени можуть на певних етапах розвитку нації набувати більшого чи меншого значення залежно від конкретної історичної ситуації. Як зазначає Т. Кузьо, цілями націоналістичних рухів, як правило, є: 1) здобуття державної незалежності; 2) досягнення національної єдності; 3) формування національної ідентичності. І тому національна ідентичність і громадянське суспільство є взаємопов'язаними та невіддільними одне від одного як умови сучасних націй та держав. У Східній та Південній Україні аморфні ідентичності не є провідними у формуванні національної ідентичності в цілому та громадянського суспільства, відтак – нації-держави як традиційної умови демократії³⁴. Це твердження, як і думка Т. Кузьо про українську націю як культурну і політичну спільноту, вступають у суперечність з його ж тлумаченням українського націотворення як «суміші громадянських та етнічних елементів»³⁵.

До ідентифікаторів національної ідентичності Е. Сміт включає спільні політичні інститути, права та обов'язки, економічний і соціальний простір з чіткими кордонами, з якими ідентифікуються громадяни. Т. Кузьо вважає, що національна ідентичність потребує також батьківщини як схованки історичних спогадів. На його думку, історична пам'ять є центральним компонентом національної ідентичності. Вона може набувати форми «популярних міфів, образів самих себе та етнічних стереотипів, що глибоко впливають на те, як ми сприймаємо зовнішній світ. Колективна пам'ять та міфи й спільна історія є сутнісними для об'єднання гетерогенної популяції у з'єднану політію та націю. Інакше сенс бути одним цілим, об'єднаним у політичну спільноту, відсутній. Етноси заповідають міфи, символи, цінності, спогади, традиції і територію, що мають бути використані у формуванні нової модерної нації. Без цього основа для створення нації тоненька, а завдання є геркулесовим»³⁶.

³⁴ *Kuzio T.* Op. cit. – P. 144.

³⁵ *Ibid.* – P. 148.

³⁶ *Ibid.* – P. 201.

Якщо виходити з поліетнічності модерних націй як незаперечної етнополітичної реальності, то твердження про етнічні міфи як консолідуючий чинник нації не має рації. В аналізі історичної пам'яті як ідентитету національної ідентичності слід, на нашу думку, акцентувати не на етнічній пам'яті, а на національній міфології, про що йшлося вище. До того ж ми вважаємо, що історична пам'ять і національна міфологія є не конструктивними елементами національної ідентичності, а підсилюючими чинниками, своєрідними каталізаторами національної свідомості в цілому. Це, звичайно, не означає, що етнічна свідомість (у тому числі й етнічна міфологія), тим більше, коли йдеться про український етнос як ядро політичної української нації, не сприяють консолідації нації. Проте не можна ототожнювати етнічну та національну ідентичність. І це розрізнення має в етнополітологічному сенсі найважливіше операційне значення.

Особливо це важливо при аналізі результатів соціологічних опитувань, як і врахуванні при формуванні кола запитань для респондентів. Маючи не завжди чітке уявлення про феномен етнічної і національної ідентичності та її відмінність від інших видів ідентичностей, соціологи нерідко вдаються до таких запитань, які, в свою чергу, спантеличують громадян.

В результаті в одному ряду опиняються запитання та відповіді щодо походження людини, її лояльності (політичної, культурної), ідентичності, мови, регіону проживання тощо. При аналізі отриманих даних соціологи нерідко нехтують найважливішою вимогою: розрізняти об'єктивну і суб'єктивну ідентичність. Людина часто сама не може визначитися і чисто суб'єктивно ототожнює себе скоріше не за етнонаціональним показником, а за власними уявленнями та уподобаннями. А останні нерідко детермінуються соціально-економічними чинниками. Так, у Донбасі дехто з шахтарів, незадоволених невиплатою зарплатні, пов'язує економічні негаразди з незалежністю України й ідентифікують себе з неіснуючим СРСР. Така ситуація спостерігається і в Росії. І це дало підставу деяким дослідникам, зокрема західним, вважати екстрадянську ідентичність як особливий різновид етнічної та національної ідентичності³⁷.

Р. Шпорлюк відповідно до сучасних політичних аспірацій виділяє два найважливіших критерії – географічний та історичний і відповідно

³⁷ Ibid. – Р. 152.

чотири основні «пострадянські сусідства», які впливають на переформування пострадянських національних ідентичностей. Це 1) балтійська зона (Естонія, Латвія, Литва, скандинавські країни, Польща, Німеччина); 2) «Східно-Центральна Європа» – Україна та Білорусь, але також Литва, у сусідстві, де Польща є ключовою точкою. Вона включає також Угорщину, Словаччину та Румунію. Молдова разом з Україною можуть сформувати субгрупу, що об'єднує колишній радянський простір з Балканами; 3) «кавказьке сусідство», що складається з трьох кавказьких колишніх радянських республік, але також тяжіє до Росії на півночі, Туреччини та Ірану на півдні; 4) територія Центральної Азії разом з її новими зовнішніми зв'язками. П'ятою, окремою, геополітичною реальністю є Росія³⁸. Вказана геополітична «розкладка» не має нічого спільного з ідентичністю, і вказаний приклад лише засвідчує, що в аналізі етнічної та національної ідентичності не слід розширювати поле дослідження.

Без цієї чіткої методичної основи всі наявні дані соціологічних опитувань (проведених за неспеціальними методиками) слід сприймати досить критично і не можна брати до уваги в етнополітичних висновках та прогнозах. Так, Т. Кузьо у своїй монографії послуговується досить суперечливими даними, що, як відзначає дослідник, дають непевне уявлення щодо суті поставлених у них питань. «Ідентичність зараз народжується в Україні у муках радикальних змін. Опитування подають часом суперечливі докази цієї тези. «Соціс-Гелап» подає, що лише 54% населення думають, що мають українську національну ідентичність (в той час, як інше опитування подає, що близько 60% ідентифікують себе з Україною). Водночас 44% декларують свою регіональну ідентичність як головну, а 20% також вважають себе «радянськими громадянами» (респонденти можуть давати більше однієї відповіді)»³⁹. Те, що деякі дослідники називають «радянською» ідентичністю, є, на наш погляд, звичайною інерцією мислення та результатом заідеологізованості свідомості певних соціальних верств населення. Адже, як показують ті соціологічні опитування, які є для даних учених показником такої ідентичності, таку «ідентичність» виявляють ті громадяни, які й сформувалися, і

³⁸ Szporluk R. National identity in Russia and the new states of Eurasia / R. Szporluk. – N.Y.: M.E. Sharpe, 1994. – P. 7-8.

³⁹ Kuzio T. Op. cit. – P. 151.

прожили більшу частину свого життя за радянських часів. Водночас відсоток молоді серед носіїв «радянської» ідентичності дуже незначний⁴⁰.

Нерідко ідентичність ототожнюється із самосвідомістю, соціокультурними цінностями⁴¹. У наведеному Т. Кузьо прикладі виділення чотирьох домінуючих ідентичностей у посттоталітарній Україні (радянська; малоросійська; домодерна, що визначається лише в межах «інших» і що означає не бути росіянином, євреєм, поляком чи татариним, але без чіткої ідеї, ким вони були; свідомі українці)⁴² яскраво виявляється це змішування ідентичностей – історико-політичної, соціокультурної, етнічної та національної.

Т. Кузьо виділяє як окремі види багаторівневі, радянські, змішані та взаємовиключні ідентичності, проте така типологія з авторського аналізу виглядає дуже непереконливою, і насамперед тому, що не кореспондується з етнічною та національною ідентичністю. Відтак у спробах визначити основні й обов'язкові елементи національної ідентичності, яку автор називає «українське ми», ними називаються певні «універсальні» (а не політичні – для політичної української нації) культурні цінності: 1) попередні культурні традиції; 2) деякі аспекти радянської культурної спадщини; 3) нові універсальні транснаціональні культури. В такому еклектичному культурному симбіозі не знайшлося місця ні справді національним, ні громадянсько-політичним цінностям. Тому таке «компромісне» «українське ми» навряд чи може бути визнане відповідником національної ідентичності. Тим більше, що як незаперечний висновок проводиться аналогія з американським «плавильним казаном» (теорія, яка збанкрутіла в самій Америці вже тридцять років тому!). «Формування нової національної ідентичності в Україні буде, отже, подібним до плавильного казана з різними складниками, що має обов'язково йти до створення політичної спільноти, заснованої на об'єднаних цінностях та міфах»⁴³.

Концепція політичної нації не означає аморфного об'єднання цінностей різних ідеологічних «таборів». Сама ж політична нація

⁴⁰ Ibid. – P. 149.

⁴¹ Степаненко В. Національно-державне будівництво і проблема соціокультурної ідентичності / В. Степаненко // Політологічні читання. – 1994. – №1. – С. 3-21.

⁴² Kuzio T. Op. cit. – P. 152-153.

⁴³ Ibid. – P. 165.

ґрунтується на поліетнічності, а відтак єдиних для всіх етносів – складників політичної нації – політичних (національних) інтересах. Саме останні уможливають мультикультурність і водночас національну домінанту. Тут йдеться не про «переплавлення», культурну асиміляцію, а про збереження полікультурності через політичні й національні гарантії, через її діалектику з національною традицією. В політичній нації поліетнічність є не ознакою слабкості, а свідченням національної могутності за принципом «єдність у багатоманітності». І тут можна повністю погодитися з точкою зору Д. Міллера про те, що новим у розумінні нації є тлумачення її як політично активної спільноти людей, здатних діяти колективно, як основного джерела влади і суверенітету⁴⁴.

Важливим аспектом аналізу феномена національної ідентичності є з'ясування питання про співвідношення національної та інших видів ідентичності у цілісній системі особистісної ідентичності. При цьому важливо виходити, знову ж таки, з розуміння сутності нації. Остання є спільнотою людей, які не об'єднані кровним спорідненням і не мають змоги безпосередньо спілкуватися один з одним. Це спілкування опосередковане засобами масової інформації та комунікації, освітою, вихованням, політичними інститутами, мистецтвом тощо. Цей опосередковуючий зв'язок і вплив передбачають вироблення спільних для всієї нації цінностей, соціальних і моральних норм, переконань. Тому Б. Андерсон запровадив поняття «уявних спільностей», розуміючи при цьому націю не як вигадане явище, а як залежність існування нації від національної свідомості, колективного уявлення громадян про самих себе, що дістає відображення в цих опосередковуючих засобах⁴⁵. Так, українець дізнається про те, що він належить до своєї нації, лише з книг, фільмів, газет, творів мистецтва, із системи виховання і т. ін. У процесі соціалізації та інтеріоризації особа поступово сприймає одні цінності, заперечує інші й відтак робить вільний вибір (відносно вільний, оскільки повністю бути вільним від національної належності неможливо) щодо своєї національної ідентичності, як, втім, й інших ідентичностей.

Ідентичність можна переглянути під впливом якихось зовнішніх причин (переїзд до іншої країни та прийняття іншого громадянства) та

⁴⁴ *Miller D.* Op. cit. – P. 30.

⁴⁵ *Anderson B.* Imagined communities / B. Anderson. – L.: Verso, 1991.

власних роздумів щодо системи цінностей. Отже, національна ідентичність є складовою системи особистісних ідентичностей, і її динамізм, змінюваність не означають жорсткої залежності між ідентичністю та системою цінностей⁴⁶.

Останнім часом у низці держав на перший план виходить *регіональна ідентичність*, яка стала предметом досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Як правило, посилення регіональної ідентичності є результатом ускладнення відносин між центром та представниками регіональної спільноти, що й актуалізує питання про відмінності її політичних, соціально-економічних, духовних інтересів від решти країни.

Регіональна ідентичність є одним з базових елементів конструювання «регіону» як специфічного соціально-політичного простору. Оголошення сукупності територій «регіоном» можливе лише за наявності певних ознак: спільності історичної долі, властивої тільки цій групі особливостей культури (матеріальної і духовної), географічної єдності території, деякого загального типу економіки. Іншими словами, для регіональної ідентифікації принципово важливим поняттям є уявлення про територіальні зв'язки, що виникають на основі спільного або сусідського проживання членів соціальних груп різного масштабу і культурної ідентифікації.

Вітчизняний соціолог О. Стегній виділяє два чинники, під впливом яких формуються територіальні ідентичності:

а) довготермінові, які залежать від особливостей поселенської мережі, ступеня економічного розвитку регіону, етнічного складу населення і його міграційного досвіду, історичної пам'яті, орієнтацій на «свободу» чи «порядок», унітаризм чи автономію

б) короткотермінові, що формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт, геополітичних чинників, поточних політичних процесів. На цій основі може виникати «патерн регіонального розвитку» – як історично сформований тип відтворення регіональної ідентичності, своєрідний «соціокультурний код», що визначає напрям соціокультурної динаміки⁴⁷.

⁴⁶ Miller D. Op. cit. – P. 44-46.

⁴⁷ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України / О. Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 103.

Л. П. Нагорна вважає, що на формування регіональної ідентичності в Україні впливали: 1) природнокліматичні особливості, зумовлені рельєфом місцевості, забезпеченістю ресурсами, специфічністю поселенської культури; 2) геополітичні чинники – війни та пов'язані з ними міграційні процеси, поділи й переділи території; 3) цілеспрямовані політичні заходи держав-метрополій, спрямовані на інтеграцію території і асиміляцію населення, а також впровадження власних управлінських схем та ідентифікаційних моделей; 4) специфічність соціальної стратифікації, у тому числі зумовлену релігійними й міжконфесійними протистояннями, станом освітньої системи; 5) традиційні чи засвоєвані в процесі колонізації правові уявлення та способи самоорганізації; 6) політичні інтереси місцевих еліт⁴⁸.

Регіональна ідентичність здатна виконувати різноманітні функції⁴⁹:

– пізнавальна (когнітивна) функція полягає у розширенні системи знань про регіон, формує відчуття «малої батьківщини», своєрідного «регіонального патріотизму»;

– комунікативна (інтегративна) функція забезпечує відповідний ступінь згуртованості регіональної спільноти, визначає способи соціальної взаємодії між її членами й механізми соціальної взаємодії. Водночас за її допомогою в разі потреби (або її імітації) вибудовується психологічна комунікативна дистанція, що відокремлює цю спільноту від інших;

– емоційна функція створює відчуття співпричетності до регіонального співтовариства і захищеності за його допомогою від ударів долі;

– компенсаторна функція виходить на перший план у «травмованих» соціумах;

– інструментальна функція створює механізми закріплення в свідомості позитивної ідентичності, налаштованості на пріоритет власних цінностей, виховання самоповаги, здатна стимулювати викривлені образи інших ідентичностей, мегаломанію й ксенофобію.

Однак навіть у регіоналізованих державах регіональна ідентичність співіснує з національною та громадянською. Так, в Іспанії, яка позиціонує себе як держава автономій, регіональна ідентичність характе-

⁴⁸ Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – С. 74.

⁴⁹ Там само. – С. 80.

ризується емоційною наповненістю і спирається на яскраві символи і відчутні смисли. Водночас значна кількість громадян, особливо молоді, робить прагматичний вибір на користь двомовності й багаторівневої культурної ідентифікації – зі своєю автономією (і з локальною мовною та культурною традицією), з країною і з Європою. Навіть у Країні Басків і в Каталонії, за даними опитувань, подвійна ідентичність (ототожнення себе з країною і з регіоном) і, відповідно, «подвійний патріотизм» помітно переважають над «місцевим патріотизмом». А самі процеси утвердження національно-громадянської ідентичності відображають, як вважають баскські дослідники, «складний і багатоманітний характер конструювання, затвердження та досягнення домовленостей навколо проблем ідентичності на соціетальному та індивідуальному рівнях»⁵⁰.

Особливо важливим в умовах демократії є ще один тип ідентичності – громадянський. У сучасних суспільствах лояльність до органів влади поряд з іншими об'єктивними політичними установками виступає ключовою підставою для формування громадянської ідентичності. Ще Г. Алмонд і С. Верба⁵¹ показали, що громадянська культура, яка побудована на лояльності / довірі до органів влади і яка формується в установці «участі» в політичному житті, є основою для формування активної громадянської позиції індивіда, що забезпечує стійкість демократичних інститутів. Іншими словами, громадянська ідентичність – це своєрідний барометр консолідації суспільства, певна умова цілісності держави.

Якщо ми проаналізуємо результати сучасних опитувань громадської думки, то стане очевидним, що рівень довіри наших громадян до державних інститутів є досить низьким, а громадянська ідентичність відповідно слабкою (*таблиця 1*). Найбільше українці довіряють сім'ї та родичам, співвітчизникам, сусідам і колегам.

⁵⁰ *Bilingualism, identity and citizenship in the Basque Country* [Azurmendi M. - J., Larrañaga N., Apalategi J.] // Niño-Murcia M., Rothman J. *Bilingualism and identity*. – Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 2008. – P. 58.

⁵¹ Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122-131.

Рівень довіри (5 – найвищий рівень)⁵²

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Сім'ї та родичам	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.5	4.6	4.6	4.5	4.5
Співвітчизникам	3.1	3.2	3.2	3.1	–	3.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.3	3.4
Сусідам	3.3	3.3	3.2	3.2	–	–	3.3	3.3	3.4	3.4	3.3	3.4
Колегам	3.3	3.3	3.3	3.2	3.5	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5	3.4	3.4
Церкві та духовенству	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5	3.3	3.2
Астрологам	2.5	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0
Податковій інспекції	–	–	–	–	–	2.3	2.4	2.5	2.5	2.4	2.3	2.2
Міліції	2.3	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9
Прокуратурі	–	–	–	–	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	2.0
Судам	–	–	–	–	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9
Президенту	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9	2.2	2.1
Верховній Раді	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.9	2.5	2.3	2.4	2.0	1.8
Уряду	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	3.1	2.5	2.4	2.6	2.1	1.9
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2.3	2.5	2.7	2.5	2.5	2.5	2.4	2.2
Армії	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	2.8	2.6
Профспілкам	–	–	–	–	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.5	2.5
Політичним партіям	–	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.4	2.2	2.2	2.0	2.0
Комуністичній партії	2.3	2.1	2.4	2.2	–	–	2.3	2.2	2.2	2.2	2.1	2.0
Керівникам державних підприємств	2.5	2.3	2.3	2.4	–	–	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.4
Приватним підприємцям	2.4	2.4	2.4	2.5	–	–	2.6	2.6	2.7	2.6	2.5	2.5
Банкам	–	–	–	–	2.1	2.3	2.5	2.6	2.6	2.1	2.2	2.2
Страховим компаніям	–	–	–	–	1.9	2.1	2.2	2.2	2.3	2.0	2.1	2.1
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням						2.4	2.4	2.4	2.6	2.5	2.5	2.6

Водночас ці дані свідчать про гарні підвалини для формування громадянської солідарності, що залежить від довіри до оточуючих індивідів. Згідно з концепцією соціолога П. Штомпки⁵³, є п'ять кіл довіри, що характеризують суспільство: I) найближчі люди: сім'я, близькі друзі; II) коло безпосередніх контактів: сусіди по будинку, товариші по службі, колеги по роботі, товариші за інтересами; III) місто, район; IV) область, регіон: контакти з ними розширюються, якщо проблеми виходять за межі місцевої влади; V) країна, держава, носії національного суверенітету; на цьому рівні створюються

⁵² Українське суспільство 1992–2013. стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 486.

⁵³ Штомпка П. Доверие – основа общества / П. Штомпка. – М.: Логос, 2012.

загальнонаціональні закони, правила гри і засоби примусу. Вважається, що у сукупності всі ці кола довіри перетворюють людей на суспільство, громадянську націю.

Більше того, рівень довіри до організацій громадянського суспільства є набагато вищим, ніж до органів державної влади: 2,6 порівняно з 2,1 – Президента, 1,9 – уряду і судів та 1,8 – парламенту. Це також підтверджує тезу про досить сприятливі умови для зміцнення громадянської солідарності та свідчить про зростання ролі громадянського суспільства у консолідації української нації.

Варто звернути увагу на антигрупову концепцію ідентичності, запропоновану Р. Брубейкером⁵⁴. Він констатує появу в країнах Європи та Північної Америки системи «подвійного членства», що складається з двох концентричних кіл. «Внутрішнє коло» символізує тих членів суспільства, які входять до складу національної політичної спільноти, тобто лише громадяни. В свою чергу, «зовнішнє коло», яке символізує участь у національній соціально-економічній спільноті, включає, крім громадян, які постійно живуть в країні, іноземців.

Членство в політичній спільноті передбачає певні привілеї та обов'язки, що не поширюються на членів ширшої соціально-економічної спільноти. До цих привілеїв належить насамперед право обирати і бути обраним до органів державної влади. Обов'язком, що накладається лише на членів політичної спільноти, є служба в армії.

Р. Брубейкер відзначає, що традиційно ми розглядаємо громадянство як єдину форму членства в суспільстві у сучасній державі-нації. Однак фактично у цих державах існують дві форми членства в суспільстві: перша – громадянство (citizenship), а друга – натуралізований іноземець (denizenship). Як і громадяни, натуралізуватися іноземці мають у нації-державі; вони є частиною національної спільноти.

Цей факт сприяв появі ширшої концепції національної спільноти, яка розглядає іноземця, який досить тривалий час проживає у країні, як повноцінного учасника соціального і економічного життя держави. Таке «аполітичне» членство дає іммігрантам можливість користуватися широким спектром економічних і соціальних прав, хоча при цьому вони продовжують залишатися з низки причин за межами

⁵⁴ Брубейкер Р. Этничность без групп / Р. Брубейкер. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012.

політичної спільноти. З іншого боку, саме ця обставина може стримувати їх від натуралізації, оскільки включеність у соціальну та економічну спільність може сприяти (само-) виключенню з політичної спільноти.

На думку Р. Брубейкера, статус натуралізованого іноземця є лише проміжним етапом на шляху до повного громадянства, яке він не може повністю змінити. Тому розвиненим країнам Заходу слід докласти зусиль до переведення їх у статус громадян, оскільки саме це буде свідчити про справжню демократичну природу конкретної держави.

В окремі періоди розвитку держави може виникнути питання про сумісність громадянської (державної) та етнічної ідентичностей. На початку незалежності України домінувала етнічна ідентичність, яка іноді могла заміщати деякі макроідентичності (професійні) через соціально-економічні труднощі й пошук нових ідентичностей у новоствореній демократичній державі.

Для етнічної ідентичності визначальними є такі консолідуючі ознаки, як мова, культура, рідна земля, природа, історичне минуле і риси характеру. Таким чином, різні ідентичності перехреснюються, посилюючи одна одну. Тому можна нині говорити про складні ідентичності.

Таблиця 2

Ієрархія ідентичностей

Рівень ідентичності	Територіальна	Політична	Етнічна
Верхній	Наднаціональна (цивілізаційна)		–
	Національна	Державна, громадянська	
Середній	Регіональна		Власне етнічна
Нижній	Локальна		Етнографічна

Поєднання множини ідентичностей (державної, громадянської, національної, етнічної, регіональної, територіальної тощо), а не їх конкуренція та ієрархічне підпорядкування, є ознакою гармонійного розвитку суспільства (таблиця 2).

Динаміка ідентифікації громадян України свідчить, що локальна, регіональна та громадянська ідентичності не конкурують між собою, а

на усвідомлення себе громадянином значний вплив справляють події у країні. На нашу думку, саме Помаранчева революція 2004 року сприяла тому, що майже 55% відчували себе громадянами у 2005 році. Також звернемо увагу і на той факт, що серед громадян України етнічна ідентичність є слабоактуалізованою, поступаючись навіть «радянській» (таблиця 3).

Таблиця 3

Ким Ви себе передусім вважаєте?⁵⁵

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	54.6	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	31.6	30.5	24.6	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.4	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	8.1	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6
Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.5	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4
Представником свого етносу, нації	–	–	3.0	3.1	2.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0
Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	0.8	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2
Інше	–	–	1.6	1.4	1.0	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6
Не відповіли	0.6	0.2	0.8	0.2	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2

Аналогічно можна пояснити сплеск гордості бути громадянином України у 2005 році (таблиця 4).

⁵⁵ Українське суспільство 1992–2013. стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 490.

Таблиця 4

**Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим,
що є громадянином України?⁵⁶**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не пишастесь	6.6	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2	7.9	9.2
2. Скоріше не пишастесь	11.5	15.8	9.7	12.4	11.4	11.9	14.1	15.4
3. Важко сказати	40.8	37.7	31.4	35.2	30.5	31.3	35.2	27.3
4. Скоріше пишастесь	30.8	30.0	38.3	33.2	36.6	38.3	34.9	37.8
5. Дуже пишастесь	10.1	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1	7.7	9.5
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.0	0.2	0.2	0.8
Середній бал	3.3	3.1	3.5	3.3	3.4	3.3	3.2	3.2

Що стосується конструктивних консолідуючих чинників для формування національної ідентичності громадян України, то серед них можна назвати віру в краще майбутнє, родинні чи товариські почуття, прагнення спільно долати труднощі, спільну історію та територію, релігію та мову спілкування (таблиця 5).

Таблиця 5

Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?⁵⁷

	2002	2003	2006	2009	2013
Невдоволеність владою	28.3	39.6	29.4	40.5	34.1
Спільні труднощі життя	34.7	40.4	35.6	37.6	33.3
Віра в краще майбутнє	38.2	39.3	42.9	31.1	30.6
Відчуття втрати нормального життя	29.0	31.3	24.5	32.2	27.7
Страх перед майбутнім	28.7	28.7	19.6	30.3	25.2
Родинні чи товариські почуття	27.8	25.8	35.8	35.1	23.5
Прагнення спільно долати труднощі життя в країні	24.0	22.8	22.7	23.9	22.7

⁵⁶ Там само. – С. 528.

⁵⁷ Там само. – С. 491.

Спільна історія, територія	14.3	20.4	23.7	20.6	12.3
Релігія (віросповідання)	11.8	15.9	19.3	11.8	10.4
Мова спілкування	22.6	22.8	20.7	14.7	10.0
Патріотичні почуття громадянина України	9.0	9.4	12.1	8.7	8.3
Політичні погляди	4.7	7.7	12.3	9.3	8.2
Національна ідея побудови української держави	8.6	7.4	10.2	6.9	7.5
Національна належність	9.9	11.4	13.1	11.6	7.4
Інше	0.2	0.1	0.3	0.2	0.1
Ніщо не об'єднує	4.2	3.3	3.8	7.4	8.1
Важко відповісти	10.0	6.7	6.7	5.7	8.3

Отже, в міру накопичення знань про суб'єктивні чинники формування ідентичності індивіда у сучасному світі та під впливом нагальної необхідності консолідації поліетнічних суспільств (у результаті зростання міграційних потоків або ж формування наднаціональних органів влади, як це має місце у випадку Євросоюзу), очевидною ставала конструктивістська природа етнічної, територіальної належності. З одного боку, це відкриває нові можливості для згуртування різноманітних спільнот в єдине ціле (націю), а з іншого – несе загрозу маніпулювання ідентичностями для досягнення деструктивних політичних цілей (посилення сепаратистських тенденцій та зміцнення регіоналізму в різних країнах світу).

Розділ 2. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ СЕЦЕСІОНІСТСЬКИХ КОНФЛІКТІВ

Як уже зазначалося у першому розділі, з початку ХХІ століття з'являється дедалі більше робіт, в яких акцентується увага на штучності, конструйованості національної ідентичності в умовах сучасного світу та зростаючих міграційних потоків.

Досить цікавим для України, з точки зору необхідності примирення двох частин держави, що раніше ворогували між собою, є досвід реуніфікації **Німеччини**. Як зазначає О. Хауер-Тюкаркіна, у Німеччині у перші повоєнні десятиліття однозначно домінувала денационалізація, яка передбачала майже повну заборону тематики національного⁵⁸. До кінця 1980-х років процес ренационалізації посилювався, досягнувши кульмінації в момент об'єднання країни.

Після майже півстолітнього існування в умовах конкуруючих політичних режимів об'єднання західних і східних земель у перші роки призвело до поглиблення соціального розколу між громадянами. З'ясувалося, що спільність мови, культури та довоєнної історії не в змозі нівелювати відмінності в ідентичностях, що сформувалися по обидва боки Берлінської стіни. Найбільш ефективним інструментом консолідації двох частин нації виявився час: поява нових громадян, що не застали часів ФРН і НДР фактично нівелювала відмінності між «оссі» та «вессі», хоча ностальгійні настрої фіксуються соціологами у східних землях.

Нині до питань, які в контексті національної ідентичності безпосередньо впливають на внутрішню і зовнішню політику Німеччини, належать:

⁵⁸ Хауер-Тюкаркіна О. Дискурс національного в сучасному німецькому суспільстві / О. Хауер-Тюкаркіна / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/diskurs_nacionalnogo_v_sovremennom_nemeckom_obschestve_2014-03-21.htm.

- протиставлення «національне vs транснаціональне» в контексті глобалізації;
- усвідомлення національного всередині країни і формування національної ідентичності;
- національне в мультикультурному суспільстві, співвідношення «провідної» і «вторинних» культур, проблема інтеграції мігрантів;
- вироблення загальнонімецького національного маніфесту, тобто політики у сфері розвитку національної самосвідомості громадян країни;
- співвідношення де- і ренаціоналізації в історичному контексті;
- використання маркетингових технологій для трансляції національного за кордоном (національний брендинг);
- національне як основа іміджевої політики держави, орієнтованої на збільшення її репутаційного капіталу на світовій арені;
- співвідношення національного та європейського (хто ми у першу чергу: німці чи європейці?), трансформація концепту «я – громадянин ЄС (єдиної Європи)» в історичній перспективі;
- осмислення національного минулого і розробка нових підходів до інтерпретації історичного буття нації;
- актуалізація регіональної ідентичності («я – баварець, а не німець»).

У **Великобританії** останнім часом питання про суть «британської ідентичності» перебуває у центрі уваги політиків та громадян. Деякі дослідники говорять про формування у великих містах «культури гуртожитку»⁵⁹, в надрах якої расові та етнічні відмінності втрачають роль найважливішого чинника соціального розмежування. У цій країні найшвидшими темпами порівняно з усіма етнічними групами зростає чисельність громадян змішаної расової належності. У школах Лондона говорять на трьохстах мовах, а у великих британських містах більш як на ста. При цьому, як свідчать дані опитувань, більшість британців вважають, що таке розмаїття зробило країну більш привабливим місцем для проживання. У етнічно однорідному оточенні хотіла б жити лише четверть населення⁶⁰. Водночас у багатьох сільських

⁵⁹ *Gilroy P. After empire: Multiculture or postcolonial melancholia / P. Gilroy. – L.: Routledge, 2006. – P. 39-40.*

⁶⁰ *Muir R. Identity, politics and public policy / R. Muir, M. Wetherall. – L.: IPPR, 2010. – P. 5.*

районах і у відносно етнічно однорідних «білих» територіальних громадах рівень толерантності та відкритості до інших культур є значно нижчим; відповідно тут в останні роки спостерігається зростання підтримки праворадикальної Британської національної партії, яка на загальнодержавних парламентських виборах 2015 року посіла третє місце. Гасла про захист «дискримінованої англійської ідентичності» знаходять жвавий відгук, тим більше, що англійська складова свідомо чи підсвідомо замовчується у публічній дискусії, особливо в контексті дискусій про масштаби деволуції.

Починаючи з 2000-х років уряд Сполученого Королівства намагався компенсувати різноспрямовані вектори соціально-психологічних змін за допомогою широкого обговорення засад загальної громадянської ідентичності та консолідації на цій основі британської політичної нації. У 2002 році у школах були запроваджені уроки громадянської освіти. Питання про зміст фрази «бути британцем сьогодні» на короткий час опинилося у центрі публічної дискусії⁶¹. Урядом лейбористів також пропонувалися заходи щодо проведення конституційної реформи, оновлення арсеналу символічної політики, зміцнення соціальної солідарності на рівні місцевих громад. В якості консолідаційних підстав британської ідентичності згадувалися її демократичні традиції і сучасна космополітична культурна спадщина⁶². Але сама дискусія про пошук першооснов британської ідентичності не знайшла широкого громадського відгуку. В 2008 році в якості орієнтира розвитку було запропоновано ідею перетворення країни на «креативний хаб»⁶³ світу, центр розробки інноваційних економічних і соціальних ініціатив. Уряд представив план державної підтримки креативних галузей як для збільшення конкурентоспроможності національної економіки. Він включав програму професійного навчання молоді у взаємодії з представниками бізнесу, створення в країні п'яти провідних центрів креативної економіки, підтримку нових проектів у креативних галузях⁶⁴. Такий підхід

⁶¹ Rogers B. The power of belonging / B. Rogers, R. Muir. – L.: IPPR, 2007. – P. 6-9.

⁶² Muir R. The new identity politics / R. Muir. – L.: IPPR, 2007. – P. 14-15.

⁶³ *Creative Britain. Labour's cultural manifesto* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.labour.org.uk/uploads/229d33f4-5e0c-4954-3980-3e47c666b670.pdf>.

⁶⁴ *Creative Britain: New talents for the new economy* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (http://www.culture.gov.uk/what_we_do/creative_industries/6106.aspx).

повинен був зламати стереотип про британський традиціоналізм та оновити національну громадянську ідентичність, надати їй привабливого сучасного вигляду.

У 2010 році коаліційний уряд консерваторів і ліберальних демократів запропонував проект «Будівництво великого суспільства» (Building the Big Society), який виділив п'ять пріоритетів: передача територіальним громадам більших повноважень (локалізм та деволюція); заохочення громадян до активної участі у житті їхніх громад (волонтерство); передача влади від органів центральної влади до органів місцевого самоврядування; підтримка співробітництва, взаємодопомоги, благодійництва та соціальних організацій; публікація інформації про діяльність уряду (відкритий/прозорий уряд).

При цьому наголос знову робився не на збільшенні державних соціальних інвестицій, а на забезпеченні «можливостей широкої участі громадян і місцевих громад, розвитку широкої культури участі та спільної відповідальності»⁶⁵. Для досягнення цих цілей передбачається передати ширше коло повноважень місцевим громадам, розвивати різноманітні форми громадянської участі (у тому числі за рахунок створення Національної цивільної служби для залучення в соціальну роботу молоді), передати низку повноважень Лондона місцевим органам влади, підтримати кооперативи, благодійні організації та соціальні підприємства, забезпечити доступність інформації про державну політику, соціальний клімат і роботу поліції на місцях⁶⁶.

Однак, на думку дослідників з британського Інституту вивчення публічної політики (Institute for Public Policy Research), які брали активну участь у публічних дискусіях з цих питань, комплексний характер і різноманітність моделей ідентичності створює невідповідність між політичним курсом та соціальною практикою. Дискурс ідентичності та практичні заходи, адресовані конкретним групам, згуртованим на основі спільної ідентичності, тяжіють до згладжування гострих кутів за рахунок спрощеної інтерпретації поведінки людей. У результаті на озброєння беруться заходи, які не зачіпають їхні реальні інтереси, а найчастіше дають протилежні результати». На їх думку,

⁶⁵ *Capable communities: Towards citizen-powered public services*. – L.: IPPR – PwC, 2010. – P. 23.

⁶⁶ *Building the Big Society* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/78979/building-big-society_0.pdf.

уряд не повинен управляти цим процесом, а стимулювати політичну активність на місцях, залучати до взаємодії місцеву владу, яка краще володіє інформацією про реальні інтереси мешканців⁶⁷. Якою мірою вже згаданий проект «Великого суспільства» зможе вирішити ці завдання, покаже час, особливо маючи на увазі серйозні недоліки мультикультурної моделі. Поки ж очевидно, що переважна більшість громадян країни покладає відповідальність за забезпечення послуг із соціального захисту населення на державу, на місцеві органи влади і на виробників послуг. Водночас дуже істотна частина громадян залучена до волонтерських ініціатив і роботи у структурах громадянського суспільства на рівні місцевих громад, що свідчить про потенціал для розвитку культури участі та зміцнення основ громадянської ідентичності. Нарощування цього потенціалу безпосередньо пов'язане з успіхами економічного розвитку країни.

Слід констатувати, що британському уряду не вдалося реалізувати цей масштабний проект: протягом 2010–2015 років проект «Великого суспільства» дедалі менше використовувався для реалізації урядової політики. Більше того, тодішній прем'єр-міністр Д. Кемерон не використовував цей термін у своїх виступах з 2013 року.

На початку 2015 року неурядова організація «Громадський обмін» опублікувала аудит реалізації проекту⁶⁸, в якому вказувалося на скорочення благодійних грантів та обмеження права оспорювати політику уряду через суд як ослаблення ідеалів Великого суспільства. Експерти відзначали, що роль благодійних організацій як підрядників уряду зменшувалася через політику, орієнтовану на сприяння приватному сектору. Також вказувалося на відсутність видимих ознак зменшення централізації у британській політичній системі та помітного зростання частки благодійних та волонтерських організацій у наданні соціальних послуг. Незважаючи на такі скромні результати, британська концепція «Великого суспільства» може бути взята за основу для вироблення національної концепції консолідації громадян в Україні.

⁶⁷ Muir R., Wetherall M. Identity, politics and public policy. – P. 9-11.

⁶⁸ *Whose society? The final Big Society audit* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.civilexchange.org.uk/wp-content/uploads/2015/01/Whose-Society_The-Final-Big-Society-Audit_final.pdf.

Показовим є приклад **Сінгапуру** – країни, що демонструє найшвидший розвиток не лише в азіатському регіоні, а й світі загалом. Етнічний склад населення представлений китайцями, малайцями та індусами, тому однією з причин успіху стала політика формування спільної політичної ідентичності. Політичні інститути були спільними для всіх громадян, а етнокультурні традиції національних груп співіснували паралельно. При цьому акцент робився на поширенні й активному використанні англійської мови як засобу міжкультурної комунікації.

У результаті в процесі економічного зростання і розвитку соціальної сфери відбувалася консолідація молодого нації «згуртованих, твердих людей, які пристосовуються до різних обставин і здатні робити це краще і дешевше, ніж наші сусіди»⁶⁹. Основою формування національної ідентичності став економічний успіх, який, у свою чергу, служив стимулом подальшого просування по шляху консолідації держави і суспільства.

Зазначимо, що у країні успішно була сформована радше квазі-громадянська, а не громадянська ідентичність через наявність певних обмежень політичних прав і свобод сінгапурців. Виходячи із засад ідеології спільних цінностей основна увага держави була зосереджена на освіті та посиленні азійської ідентичності, що характеризується жорсткою соціальною ієрархією, яка мала компенсувати відсутність політичних свобод. Завдяки привнесенню певних елементів західної культури (насамперед у сфері економіки) у традиційну модель поведінки (колективізм, сімейні цінності, расова та релігійна терпимість) сформувався гібридний тип ідентичності з яскраво вираженим азійським компонентом⁷⁰.

Протягом останніх років важливим інструментом національної консолідації стає соціальна політика, що має за мету зробити країну привабливим місцем для життя своїх громадян. Її недоліком є те, що вона виходить з принципів патерналізму, а сама політика ідентичності насаджується зверху, хоча багато сінгапурців хотіли б брати активнішу участь в обговоренні цих проблем, що демонструє

⁶⁹ *Ли Куан Ю*. Сингапурская история: из «третьего мира» – в «первый» (1965 – 2000) / Ю. Ли Куан. – М.: МГИМО-Университет, 2005. – С.9.

⁷⁰ *Leitch Lepoer B*. Singaporean identity / B. Leitch Lepoer. – Washington: GPO for the Library of Congress, 1989 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://countrystudies.us/singapore/19.htm>.

«труднощі конструювання стійкої громадянської ідентичності в умовах авторитарного режиму»⁷¹. Іншими словами, громадянська ідентичність не може бути відокремлена від політичної участі, тому подальше утвердження загальногромадянської ідентичності передбачає демократизацію політичних інститутів: авторитарний однопартійний режим в умовах поліетнічної держави може виявитися не здатним підтримувати необхідний рівень соціальної згуртованості, що гарантує стабільний розвиток.

Останнім часом стало популярним з боку політиків та експертів прогнозувати для України шлях розвитку аналогічний сценаріям, реалізованим у республіках колишньої Югославії: Хорватії (тривалий процес мирних переговорів і блискавична військова операція «Буря», в ході якої сепаратисти були знешкоджені) або ж Боснії і Герцеговини (співіснування двох конфліктуючих сторін у рамках єдиного державного утворення з громіздкою системою протидії відцентровим тенденціям). Однак з уваги випадає варіант **Македонії**, в якій найбільш численною етнічною меншиною є албанці (близько 25% населення), які проживають переважно на півночі країни біля кордону з Косово. На початку 2001 року албанські сепаратисти проголосили намір від'єднатися, а створена ними Армія національного визволення вступила у збройне протистояння з військами Македонії. Військова операція республіканських сил не мала успіху, і під тиском міжнародної спільноти між воюючими сторонами 13 серпня 2001 року було укладено так звану Охридську рамкову мирну угоду, що поклала край збройній фазі конфлікту.

Цей документ має низку паралелей з Мінськими угодами, укладеними за міжнародного посередництва між Україною та представниками сепаратистів, які захопили частину територій Донбасу: здійснення децентралізації, внесення поправок до Конституції, гарантування прав етнічних меншин (використання рідної мови, представленість у місцевих органах державної влади). Схожість ситуації та рецептів врегулювання збройного конфлікту роблять досвід Македонії цікавим для України та дають можливість спрогнозувати позитивні та негативні наслідки тих чи інших інструментів встановлення миру.

⁷¹ *Ortmann S.* Singapore: The politics of inventing national identity / S. Ortmann // *Journal of Current Southeast Asian Affairs.* – 2009. – №4. – P. 23-46.

Охридська рамкова угода передбачала децентралізацію, недискримінацію, пропорційне етнічне представництво в органах державної влади, особливу процедуру прийняття окремих законів, регулювання порядку використання мов, здобуття освіти та використання етнічних символів. Її основними принципами проголошувалися: відмова від насильства для досягнення політичних цілей; збереження суверенітету, територіальної цілісності й унітарності Македонії; визнання поліетнічного характеру суспільства; перегляд Конституції; розвиток місцевого самоврядування.

Основні пункти угоди передбачали:

1) повне припинення бойових дій і добровільне розформування етнічних албанських груп;

2) розвиток децентралізації (внесення змін до Закону «Про місцеве самоврядування» щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування, вибір керівників місцевих відділень поліції місцевими радами з-поміж кандидатів, представлених Міністерством внутрішніх справ; перегляд кордонів муніципалітетів);

3) недискримінаційне представництво: справедливе представництво етнічних груп у всіх центральних і місцевих органах влади (зокрема, у кадровому складі поліції); обрання третини суддів Конституційного суду і трьох членів Судової ради представниками етнічних меншин;

4) особливий порядок прийняття певних нормативно-правових актів: зміни певних положень Конституції повинні схвалюватися лише кваліфікованою більшістю в 2/3 голосів та за наявності підтримки більшості представників етнічних меншин; зміни до законодавства про культуру, мову, освіту, місцеві фінанси, вибори до місцевих органів влади, межі муніципалітетів, ведення документообігу та використання етнічної символіки приймаються подвійною більшістю (так звана «більшість Бадінтера»): більшістю членів парламенту та більшістю депутатів, які представляють етнічні меншини;

5) внесення змін до Конституції. Так, було внесено поправки до преамбули Конституції, за якою Македонія – це «національна держава македонського народу, в якому забезпечується повна громадянська рівноправність і постійне співіснування македонського народу з албанцями, турками, влахами, циганами та іншими національностями, які проживають у Республіці Македонія».

Безперечним здобутком укладеної угоди стало завершення воєнних дій, як це і передбачалося першим пунктом. Після підписання угоди представники етнічних албанців погодилися відмовитися від сепаратистських вимог і передати зброю воєнним НАТО, підрозділи якого перебували на території країни з 2001 по 2003 рік. Слід зазначити, що Македонія стала партнером НАТО у 1995 році, до 2008 року виконала усі необхідні умови для набуття членства, однак вступ був заблокований Грецією, яка не погоджувалася з використанням назв «Македонія» і «македонці». Хоча у 2011 році Міжнародний суд ООН постановив, що Греція не має права блокувати членство держави в НАТО та інших міжнародних організаціях, Скоп'є поки що не приєдналося ні до НАТО, ні до Євросоюзу.

Однак в інших сферах наслідки Охридських домовленостей не мають однозначних трактувань. Завдяки конституційним поправкам у державі фактично запроваджено модель консоціативної демократії, яка є досить ліберальною, але неспроможною мінімізувати негативний вплив етнічних розмежувань у македонському суспільстві.

Що стосується децентралізації, то з 1 січня 2002 року вступив в дію новий закон «Про місцеве самоврядування», а з серпня 2004 року – «Про територіальну організацію місцевого самоврядування», який зменшив кількість муніципалітетів з 123 до 84. В основу здійсненої адміністративно-територіальної реформи був покладений етнічний принцип: нові кордони проводилися так, щоб у новоствореній територіальній громаді домінував певний етнос. У результаті 93% македонців живуть у муніципалітетах, де вони становлять більшість. Аналогічно 79% (на 10% більше, ніж за старого територіального устрою) албанців є членами громади, в якій вони є домінуючою етнічною групою⁷². Нова карта територіального устрою, справді, вирішила низку проблем, пов'язаних з використанням етнічних символів та мов меншин, але також поглибила етнічну стратифікацію суспільства.

Як правило, децентралізація є типовим пунктом усіх угод щодо врегулювання збройних конфліктів, які укладаються за участі міжнародної спільноти. З управлінської точки зору, перевагою децентра-

⁷² Kreci V. The impact of territorial re-organisational policy interventions in the Republic of Macedonia / V. Kreci, B. Ymeri // *Local Government Studies*. – 2010. – Vol. 36. – №2. – P. 275-276.

лізації в багатонаціональних державах є можливість «знайти механізм рівномірного поділу політичної влади серед різних сегментів суспільства, що вважатиметься легітимним та справедливим з точки зору різних груп»⁷³. Вона також обмежує центральну владу через поділ формальної влади, спрямована на підтримку участі національних меншин у прийнятті рішень з використанням різноманітних компенсаційних механізмів для їх захисту від диктатури більшості й дає змогу групам вирішувати місцеві проблеми на локальному рівні. Водночас К. Монте стверджує, що децентралізація на етнонаціональній основі «посилює та легітимізує етнічні поділи замість того, щоб зменшувати конфліктний антагонізм між групами»⁷⁴. Такий адміністративно-територіальний поділ неминуче створить нові численні меншини, які, в свою чергу, стануть джерелами незадоволення і вимагатимуть нового політичного врегулювання. Більше того, передача значної частини повноважень від центру до етнічно однорідних територій створює передумови для виникнення сепаратизму. Проаналізувавши досвід децентралізаційної реформи в Боснії і Герцеговині, Косово та Македонії, К. Монте відзначає, що вона часто використовується як магічна формула для «заморожування» етнічних конфліктів, яка може мати протилежні наслідки у довгостроковій перспективі. Якщо децентралізація використовується лише для того, щоб кристалізувати етнічний поділ, то в подальшому корені конфлікту лише зміцняться і стануть основою для виникнення нових протистоянь⁷⁵.

Результати реформ у сфері місцевого самоврядування Македонії замість того, щоб сприяти формуванню економічно спроможних муніципалітетів, незалежно від їх етнічного складу, провели нові лінії розмежування, які накладаються на етнічний склад населення, що лише віддаляє македонців та албанців. Те, що економічні чинники не бралися до уваги при формуванні нового адміністративно-територіального устрою, підтверджують дані опитування, за якими майже третина опитаних заявляє про неефективну діяльність мера та органів

⁷³ *Monteux C. Decentralisation: The new delusion of ethnic conflict resolutions? / C. Monteux // International Journal on Multicultural Societies. – 2006. – Vol. 8. – №2. – P. 164.*

⁷⁴ *Ibid.* – P. 165.

⁷⁵ *Ibid.* – P. 179.

місцевого самоврядування⁷⁶. В ході адміністративно-територіальної реформи було проведено 41 місцевий референдум, на жодному з яких ідея не була підтримана мешканцями, про що свідчили попередні опитування громадської думки⁷⁷. Однак коаліційний уряд, сформований з колишніх членів Компартії та Албанського демократичного альянсу за інтеграцію, проголосив ці плебісцити консультативними і такими, що не мають обов'язкової сили. В 2004 році була спроба провести загальнонаціональний референдум щодо схвалення нових кордонів, але через низьку явку (менше 50% виборців) він не відбувся.

Через кілька років після реформ значна частина македонців оцінює децентралізацію як спробу відділити від держави територію, де проживає більшість албанців⁷⁸. Більшість македонців сприймає це як зраду з боку політичної еліти, що неминуче призведе до реалізації сценарію Косово: здійснюючи контроль над певною територією навіть в рамках місцевого самоврядування, албанцям легше здійснити сецесію. В свою чергу, албанці вважають, що децентралізація є не надто глибокою і наполягають на більших повноваженнях для вирішення місцевих проблем⁷⁹. Іншими словами, Охридська угода формально відмовилася від територіального вирішення етнічного конфлікту, проголосивши одним з принципів збереження територіальної цілісності Македонії, однак завдяки децентралізації фактично створила передумови для зміцнення сепаратистських тенденцій та втрати частини території.

Що стосується пропорційного представництва албанців у місцях їх компактного проживання та в органах влади національного рівня, то ця вимога була реалізована, незважаючи на низку негативних побіч-

⁷⁶ *Eftimoski D.* National human development report 2004 – Macedonia / D. Eftimoski. – Washington, DC: United Nations Development Program, 2004. – P. 103.

⁷⁷ *Karajkov R.* Macedonia's 2001 ethnic war: Offsetting conflict. What could have been done but was not? / R. Karajkov // *Conflict, Security & Development*. – 2008. – Vol. 8. – № 4. – P. 483.

⁷⁸ *Ilievski Z., Taleski D.* Was the EU's role in conflict management in Macedonia a success / Z. Ilievski, D. Taleski // *Ethnopolitics*. – 2008. – Vol. 8. – №3. – P. 361-362.

⁷⁹ *Engstrom J.* Multi-ethnicity or bi-nationalism? The framework agreement and the future of the Macedonian state / J. Engstrom // *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. – 2002. – № 1. – P. 17.

них ефектів⁸⁰. Зокрема, з'ясувалося, що державні службовці-албанці не відповідають кваліфікаційним вимогам; призначаються на посади завдяки членству в політичних партіях; багато з них отримують зарплату, але не працюють, оскільки не забезпечені робочим місцем; частина з них не знає македонської мови і, відповідно, не здатна повною мірою виконувати свої обов'язки.

Передбачений Охридською угодою принцип подвійної більшості, з одного боку, необхідний для захисту прав національних меншин, а з іншого – може бути інструментом задоволення насамперед етнічних і партійних інтересів, потенційним джерелом конфліктів і конкуренції, а не основою для співробітництва між представниками різних етносів. Застосування цього принципу призводить до того, що індивіди, які представляють меншості, автоматично підтримують будь-яке вето, накладене їх представниками тільки тому, що вони мають спільні етнічні корені. Такий «етнічний колективізм» суперечить розумінню індивіда як вільного і рівного громадянина та опосередковано порушує його свободу вибору не підтримувати точку зору, поширену серед його етнічної групи.

У Македонії є численні приклади того, як албанські партії зловживали своїм правом вето, блокуючи ініціативи уряду і вимагаючи задоволення власних партійних інтересів, а не албанської меншини як такої. Цей принцип також не стимулює політичні партії до розширення своєї електоральної бази за рахунок представників інших етносів. Македонські політики розуміють, що будь-які їх ініціативи незалежно від кількості місць у парламенті можуть бути заблоковані представниками етнічних меншин. А політичні сили, які представляють нетитульний етнос, можуть накладати вето навіть за мінімальної підтримки виборців.

Нині номінально унітарна Македонія поділена на два державних утворення: македонське та албанське, кожне з яких прагне до реалізації власної національної політики без урахування інтересів іншого. Македонська модель консоціативної демократії має два виміри: інституційний, в якому повною мірою реалізовані ідеї

⁸⁰ *The former Yugoslav republic of Macedonia 2010 Progress report*. SEC (2010) 1332. – Brussels: European Commission, 9 November 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/mk_rapport_2010_en.pdf.

А. Лейпхарта, та політичний, в якому збільшується відстань між етнічними групами та посилюється тенденція до етнізації: у державі практично відсутні двомовні медіа та можливість отримувати освіту двома мовами. Показовою є ситуація в освіті: якщо в македонських школах діти вивчають історію Македонії, то в албанських – історію Албанії та албанців, які проживають у Косово та Македонії. Як зазначається в останньому звіті Єврокомісії проти расизму та нетолерантності, сегрегована система освіти «несе ризик того, що, будучи навченими різними мовами та відділеними ще в перші роки свого життя, члени різних громад будуть співіснувати без знання один про одного і комунікації між спільнотами, що сприяє відтворенню взаємної недовіри та нетолерантності»⁸¹.

Стабільність мирної угоди, укладеної на початку 2000-х років, була поставлена під сумнів подіями початку 2015 року. В лютому були обнародовані записи розмов провладних політиків та державних чиновників, які свідчили про високий рівень їх корумпованості та тиск на органи правосуддя. Македонський «касетний скандал» змусив владу та опозицію домовитися про проведення дострокових парламентських виборів навесні 2016 року. Політична стабільність країни зазнала ще одного удару в квітні 2015 року, коли озброєні бойовики із символікою Армії визволення Косово захопили поліцейський відділок біля кордону зі Сербією, але були знешкоджені спецпідрозділами Македонії.

Отже, міжнародне співтовариство має тривалий досвід урегулювання збройних конфліктів у різних куточках світу. Міжнародні експерти та представники конфліктуючих сторін намагаються пристосувати універсальну модель (більше демократії, більше прав і гарантій для меншин) до кожного конкретного випадку, але досить часто укладені домовленості дають протилежний результат. У випадку Македонії було виконано усі формальні вимоги для мирного співіснування кількох етносів у рамках однієї держави. Однак Охридська угода замість того, щоб інтегрувати албанців у македонське суспільство, лише створює умови для реалізації двох конкуруючих проектів державотворення – македонського і албанського, при цьому останній фінансується за рахунок республіканського бюджету. Більше

⁸¹ *Fourth report European Commission against Racism and Intolerance on the «former Yugoslav Republic of Macedonia»*. – Strasbourg: Council of Europe, 2010. – P. 18.

того, хоча законодавство Македонії про громадянство відповідає найвищим європейським стандартам, закріпленим у Європейській конвенції про громадянство, однак саме етнічна належність визначає перелік прав, доступних індивіду залежно від місця його проживання: у македонській чи албанській громаді. Відповідно говорити про розвиток процесу формування єдиної громадянської ідентичності у Македонії немає сенсу, слід лише констатувати його відсутність.

Що стосується ситуації в Україні, то виникає питання, чи не призведе акцентування уваги на етнічному вимірі політичного, по суті, сепаратистського конфлікту на Донбасі до створення передумов для етнічної мобілізації в окремих регіонах країни та спроби реалізації права народів на самовизначення? Як демонструє досвід Македонії та інших колишніх республік Югославії, накладання територіальної та етнічної ідентичності загрожує цілісності держави.

Розділ 3. КОНФЛІКТ НА ДОНБАСІ ЯК КОНКУРЕНЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Можна виділити п'ять основних причин, що призвели до утворення на території Донецької та Луганської областей так званих «народних республік» у 2014 році: історичний, географічний, економічний, етнічний, мовний та політичний.

Історичний чинник. Низка дослідників намагається пояснити особливості менталітету мешканців даного регіону історією його формування. Так, історично зумовлена ситуація перебування між Україною та Росією в Донбасі визначала, з одного боку, мінливість, нестійкість конструйованої в регіоні ідентичності, а з іншого – ускладнювала її дослідження. До того ж українськість проникала в регіон здебільшого стихійно, в той час як російськість – цілеспрямованою політикою Російської імперії та СРСР⁸².

На думку колективу фахівців з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, «багатовікове перебування Донбасу в складі централізованої Російської імперії та СРСР зумовило домінування тут, а особливо після знищення автономії гетьманського устрою, моноцефального типу політичної організації, ментальних та соціокультурних особливостей регіону. Авторитарний спосіб і стиль життя та відповідна політична культура, що характеризували Російську імперію та СРСР, а отже, й Донбас, упродовж сторіч прищеплювали населенню регіону віру і довірливість до держави, влади, «твердої і сильної руки». З їх діяльністю воно пов'язувало надії на реалізацію власних інтересів, розв'язання всіх соціальних проблем»⁸³.

У результаті, згідно з даними соціологічних опитувань, значна частина мешканців Донбасу ніколи не відносила себе до населення

⁸² *Донбас* в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 511.

⁸³ Там само. – С. 521.

України, а акцентувала увагу на своїй особливості, що посилювалося протягом останніх років (таблиця 6).

Таблиця 6

Громадянська самоідентифікація жителів України в 2014 р., %⁸⁴

Регіон	Мешканець свого регіону, міста, села	Громадянин України	Представник свого етносу	Громадянин СРСР	Громадянин Європи, світу
Україна	24,1	64,6	2,1	5,5	3,2
Східні області	19,0	66,7	3,2	8,6	2,6
Донбас	45,5	34,2	0,7	13,9	5,3

Якщо у 2013 р. 43,4% жителів Донецької та Луганської областей вважали себе передусім жителями свого регіону, міста або села (громадянами України – 41,7%), то у 2015-му – вже 45,2% (громадянами України – 38,6). Для порівняння: жителями свого регіону, міста села себе вважають 19,0% жителів інших областей сходу України, а її громадянами – 66,7%.

Водночас останні соціологічні дослідження свідчать, що частка тих, хто вважає себе громадянином України, зросла до 57,6%, а кількість громадян СРСР зменшилася майже втричі, до 2,6% (таблиця 7).

Таблиця 7

Ким Ви себе відчуваєте у першу чергу?

(опитування на підконтрольних Україні територіях Донбасу в 2015 р., %)⁸⁵

	Донбас	Донецька область	Луганська область
Громадянином України	57.6	52.7	62.5
Мешканцем регіону, в якому живу	19.7	19.6	19.8
Мешканцем міста, в якому живу	13.7	19.4	8.0
Представником свого етносу, нації	2.7	1.4	4.0
Громадянином колишнього СРСР	2.6	4.4	0.8
Громадянином світу	0.9	1.4	0.4
Інше	0.3	0.6	0
Важко сказати	2.4	0.4	4.4

⁸⁴ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Том 1. Вип. 1 (15). – К., 2014. – С. 200.

⁸⁵ Донбас–2015. Електоральні настроєння (Исследование) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/33966.html>.

Очевидно, що це призводило до втрати лояльності до Києва, а близькі контакти з Москвою розглядалися як повернення до СРСР з відповідними високими зарплатами, доступними соціальними благами та високим соціальним статусом.

Згідно з даними соціологічної групи «Рейтинг», у 2013 році громадянами України у Донецькій і Луганській областях вважали себе лише 53 % опитаних, водночас 13 % опитаних вважали себе радянськими людьми. 57 % респондентів регіону (найвищий показник по країні) шкодують за Радянським Союзом, не шкодують – 21 % (найменший показник по країні). Українську незалежність у регіоні підтримують 44 % опитаних, не підтримують – 31 % (загалом же по Україні підтримують незалежність держави 62 % респондентів, не підтримують – 26 %) ⁸⁶. За статус української мови як єдиної державної та офіційної мови висловилися лише 14,6 % респондентів ⁸⁷.

Географічний (периферійний) чинник. На думку Я. Верменич, особливість Донбасу полягає у тому, що він більше тяжів не до українського центру, а до спершу адміністративного, а потім і міждержавного північного кордону, а через нього – до Москви ⁸⁸. На її думку, історію й сьогодення цього регіону варто розглядати крізь призму запропонованої І. Валлерстайном категорії «напівпериферія» – найбільш динамічної ланки в системі центр-периферійних відносин, що часто має невизначений статус і підвищені амбіції місцевих еліт.

За такого підходу можна стверджувати, що напівпериферія Донбасу була значною мірою штучною, створеною Кремлем для розв'язання власних як економічних, так і геополітичних завдань. При цьому Москва не лише створювала підвладний собі економічний простір за рахунок додаткових фінансових вливань, але й активно пропагувала ідею особності цієї території, в якій економічна спільність має набагато більше значення, ніж етноконфесійна ⁸⁹.

Особливістю регіональної спільноти, сформованої у Донбасі, порівняно з іншими транскордонними соціумами, є підвищена вразли-

⁸⁶ *Донбас прагне «сильної руки», цензури і сумує за СРСР* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/82255>.

⁸⁷ *Національна безпека і оборона.* – 2006. – № 1 (73). – С. 7.

⁸⁸ *Верменич Я.В.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір / Я.В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 9.

⁸⁹ Там само.

вість до визнання/невизнання власних заслуг та відчуття недостатньої захищеності від «примх долі». У результаті значна частина мешканців обирає стратегію виживання зі зниженою атрибуцією відповідальності⁹⁰.

Цей регіон – типове стикове пограниччя, де система міжгрупових і міжособистісних відносин здавна формувалася у контексті перехідності, гетероглосії, взаємодії/зіткнення культурних традицій. Тут не було чітких демаркаційних ліній між окремими зонами впливу, але дихотомія «свій–чужий» явно чи неявно була присутня у суспільній свідомості⁹¹.

Від зіткнення в далекому минулому з кочовим світом у свідомості населення на генетичному рівні закарбувалося відчуття небезпеки від зустрічі з «чужим» та інстинктивне бажання або відмежуватися від нього, або «помірятися силою». Принципи поступливості, терпимості, толерантності сприймалися здебільшого як «здача позицій», «зрада ідеалам». На такому ґрунті виник багато в чому особливий тип суспільства зі своєрідними уявленнями про справедливість, престиж, патріотизм⁹².

Як стверджує Я. Верменич, країні конче потрібна власна етика транскультурності на пограниччях з акцентом на динаміці взаємовпливів і розмежувань, з усвідомленням того, що вплив центру тут часто програє у порівнянні з впливом кордону⁹³. Це вимагає втілення в життя стратегії послідовної децентралізації й відмови від застарілих уявлень про центр-периферійні відносини. При цьому для пояснення феномена пограниччя лише політичними чинниками у контексті війн, економічної експансії метрополій чи сусідів недостатньо, оскільки слід враховувати внутрішні адміністративні кордони, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи й міфи тощо⁹⁴.

Економічний чинник. На думку Ю. Жукова, економічні фактори є більш вагомими для прогнозування проявів насильства з боку повстанців і встановлення контролю над територіями, ніж належність

⁹⁰ Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – С. 10.

⁹¹ Там само. – С. 18.

⁹² Там само. – С. 19.

⁹³ Там само. – С. 67.

⁹⁴ Там само. – С. 69.

до російського етносу або мова спілкування⁹⁵. На Донбасі чинник етнічної належності спрацьовував тільки там, де економічні стимули для повстання були слабкими. Сепаратисти на сході України були «проросійськими» не тому, що говорили російською, а тому, що їх економічний добробут впродовж тривалого часу залежав від торгівлі з Росією, і вони побачили, що їх джерело засобів до існування опинилося під загрозою.

Здійснений ним статистичний аналіз даних про прояви насильства і встановлення контролю над територіями, які публікувалися у ЗМІ, дає підстави стверджувати, що довоєнний склад зайнятості в тому чи іншому населеному пункті точніше і надійніше вказує на ймовірність розгортання повстанської діяльності, ніж етнічна і мовна структура місцевого населення. У населених пунктах, які більше постраждали від зменшення обсягів торгівлі з РФ (населені пункти з високою часткою населення, задіяного в машинобудуванні та гірничодобувній промисловості), існував високий ризик проявів насильства з боку повстанців у цілому, і вони були більш жорстокими. Для середньостатистичного населеного пункту Донбасу підвищення рівня робочої сили в машинобудівній галузі від одного стандартного відхилення нижче (4 %) до одного стандартного відхилення вище середнього (26 %) призводить до підвищення на 44 % (95 % можливого інтервалу: підвищення на 34 % – 56 %) випадків застосування насильства з боку повстанців щотижня.

Більше того, уряду знадобилося більше часу на звільнення захоплених сепаратистами населених пунктів, які залежали від торговельних відносин з Росією, ніж на звільнення тих поселень, де трудові ресурси були менш залежними від російського експорту. Імовірність того, що населений пункт з рівнем зайнятості вище середнього з вразливою машинобудівною галуззю потрапить під контроль повстанців, була вдвічі вищою, ніж аналогічна ймовірність для населеного пункту із зайнятістю нижче середнього рівня в галузі.

Ю. Жуков також визнає, що підтвердженень впливу російської мови на рівень застосування насильства або взаємозалежності між мовою та економікою практично немає. Вплив довоєнного рівня зайнятості в

⁹⁵ Жуков Ю. Экономика восстания на Востоке Украины / Ю. Жуков / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/11/10/the-economics-of-rebellion-in-eastern-ukraine-ru/>.

промисловості на заворушення є однаковим у населених пунктах як з російськомовною, так і з україномовною більшістю. Російська мова виявилася трохи вагомішим фактором для прогнозування встановлення контролю повстанців, але лише за певних умов. Зокрема, за умови порівняно низького рівня економічної залежності від Росії населені пункти з високим відсотком російськомовного населення піддавалися більшому ризику опинитися під контролем повстанців на початку конфлікту. Мовний чинник зникав у населених пунктах, де була добре розвинена одна з трьох галузей промисловості: машинобудування, гірничодобувна чи металургійна. Іншими словами, етнічна належність і мова мали вплив тільки там, де економічні стимули для повстання були слабкими.

Відтак очікувати, що конфлікт вийде за межі Донецької і Луганської областей, не варто, оскільки ці регіони з високою концентрацією підприємств, залежних від експорту в Росію, значними обсягами субсидій, високим рівнем захисту від конкуренції, виявився чутливим до негативних економічних потрясінь після Євромайдану. Жоден інший регіон України чи колишнього Радянського Союзу не є настільки економічно вразливим. Відповідно без очевидних економічних підстав проросійські повстання навряд чи відбудуться в будь-якому іншому регіоні України.

Політичний чинник. Цей чинник тісно пов'язаний з економічним, оскільки домінування великих, приватизованих олігархами, підприємств, сприяв формуванню феодальних відносин «принципал-агент» між власниками підприємств, що були містоутворюючими для більшості районів Донбасу, та його працівниками.

Як слушно зазначає Е. Лібанова, є всі підстави для висновку про те, що Донбас годував переважно своїх олігархів, у тому числі за рахунок загальнодержавного бюджету⁹⁶. Крім того, ототожнення регіону, в якому домінувала важка промисловість і великі підприємства концертували більшість працездатного населення, з найбільш розвиненим, активним і прогресивним регіоном супроводжувалося протиставленням людської гідності ідеологічній монолітності та домінуванням колективної свідомості. Приватизація великих державних підприємств супроводжувалася істотним зменшенням їхньої ролі в

⁹⁶ Лібанова Е. Синдром Донбасу: спроба неполітизованого аналізу / Е. Лібанова // Дзеркало тижня. Україна. – 2015. – 16 жовтня.

наданні соціальних послуг при збереженні свого значення як основного працедавця. Позиція керівництва переважною більшістю працівників і досі сприймається як єдино правильна.

Крім того, кланово-олігархічний характер політичної системи, що сформувався в умовах слабкості демократичних інститутів, узурпації влади часів президентства Л. Кучми, створив умови для формування регіональних кланів, зокрема донецького, в українській політиці.

Як свідчить журналістське розслідування, сьогодні «Луганська народна республіка» – це просто нове обличчя представників клану Єфремова (таблиця 8), які практично залишилися на своїх постах і не лише не були засуджені в Україні, а й налагодили співпрацю з Києвом⁹⁷. Так, у червні 2015 року Луганське земляцтво, яке до 2014 року очолювалося В. Тихоновим, уклало довгостроковий договір про співробітництво з тодішнім головою Луганської військово-цивільної адміністрації Г. Москалем для «координації зусиль з метою надання допомоги, нормалізації життєдіяльності внутрішньо переміщених осіб і населення в зоні проведення АТО, сприяння соціальному захисту та реалізації прав і свобод громадян, запобігання гуманітарній катастрофі»⁹⁸.

Таблиця 8

Представленість чиновників Луганської області в органах влади ЛНР

Прізвище	Посада до 2014 року	Посада у ЛНР
Плотницький І.	Чиновник облдержадміністрації	«Всенародно обраний голова»
Пілавов М.	Віце-мер Луганська	«Народний мер Луганська»
Пасічник Л.	Начальник відділу по боротьбі з контрабандою УСБ	«Міністр державної безпеки ЛНР»
Кузьменко А.	Віце-мер Луганська	«Замголови адміністрації ЛНР»
Кияшко В.	Замначальника управління освіти Луганської облдержадміністрації	«Начальник управління освіти ЛНР»
Дейнего В.	Народний депутат від Партії регіонів	«Заступник голови Народної ради ЛНР»

⁹⁷ Полухина Ю. Все пошло по клану / Ю. Полухина / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/70194.html>.

⁹⁸ Глава МОО «Луганское землячество» подписал договор о сотрудничестве с Луганской военно-гражданской администрацией / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lugzem.com.ua/component/k2/itemlist/date/2015/6/9>.

Акімов О.	Заступник голови луганської обласної організації Партії регіонів	«Голова федерації профспілок ЛНР»
Мірошніченко Д.	Голова луганської обласної організації «Молоді регіони»	«Голова асоціації молоді Луганщини»
Філіпський О.	Голова міськради Луганська	«Голова міськради Луганська»

Мовний чинник. Він був названий в якості основної причини збройного вторгнення Росії на територію України (Автономна Республіка Крим, Донецька і Луганська області). У квітні 2014 року Президент РФ заявив, що саме це було зроблено для забезпечення прав та інтересів росіян та російськомовних громадян. Хоча громадяни України, як свідчать результати соціопитувань (таблиця 9), поступово русифікувалися, однак це відбувалося на тлі зменшення кількості прихильників надання російській мові офіційного статусу. Іншими словами, опитувані без проблем користувалися у побуті російською мовою і не вбачали потреби у її захисті шляхом законодавчого закріплення її статусу.

Таблиця 9

Мова спілкування в Україні⁹⁹

Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)? (%)													
	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Переважно українською	36.8	36.7	36.9	37.6	39.1	38.2	38.4	41.8	38.0	42.0	41.7	42.9	38.7
Переважно російською	29.0	32.4	33.1	33.4	36.0	33.2	34.3	36.4	39.2	36.8	34.9	35.4	37.9
І українською, і російською (залежно від обставин)	32.0	29.4	29.6	28.4	24.8	28.0	26.3	21.6	22.6	19.9	22.1	20.9	22.8
Іншою	20	0.7	0.4	0.5	0.2	0.5	0.9	0.2	0.3	0.8	0.9	0.3	0.6
Не відповіли	02	0.8	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.0	0.4	0.4	0.4	0.1
Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні? (%)													
			1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Ні			32.9	37.0	36.2	31.1	32.2	34.4	37.6	38.4	39.6	41.6	49.1
Важко сказати			16.1	15.3	19.3	20.0	20.0	16.8	14.0	13.0	17.0	14.8	14.2
Так			50.9	47.6	44.0	48.6	47.5	48.6	48.4	48.6	43.3	43.4	36.5

⁹⁹ Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 487.

Не відповіли			0.0	0.1	0.5	0.3	0.3	0.1	0.0	0.0	0.1	0.2	0.2
Яку мову, окрім офіційної, на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах? (%)													
						2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Російську						75.8	72.9	74.3	71.9	71.2	69.5	63.5	68.7
Англійську						81.9	84.5	82.7	83.7	80.6	81.8	84.5	82.9
Іншу						13.9	10.2	11.9	11.0	9.4	7.3	8.4	7.3
Не відповіли						0.7	0.1	0.0	0.1	0.6	0.5	0.9	1.1

59,3 % сільських жителів Донецької області вважають українську мову рідною, в Луганській області – 63,8 %¹⁰⁰, хоча Донецька і Луганська обласні ради надали такого статусу російській мові, як і Донецька і Луганська міські ради. Тим часом, за даними соціологічного опитування «Research & Branding Group» (вересень 2013 р.), 27 % жителів Донецька – чоловіків і 37 % жінок вважають себе представниками української культурної традиції. Понад те серед громадян 18–29 років таких 50 %, 40–49 років – 41 %¹⁰¹.

Тобто українська культура в цьому регіоні країни виконує функцію збереження і конструювання загальноукраїнської, державницької ідентичності, виступає генератором такої ідентичності. Іншими словами, мовний чинник був радше приводом, ніж фундаментальною причиною. Про це свідчить, зокрема, його мінімальне значення для переселенців, які в численних фокус-групах та інтерв'ю взагалі не говорили, що мова навчання в школах або виховання в дитячих садках має для них якесь серйозне значення.

Про другорядність мовного питання свідчать недавні опитування на підконтрольних Україні територіях Донбасу, в яких надання статусу російській мові займає лише п'яте місце серед кроків щодо врегулювання конфлікту (таблиця 10). А конституційні (федералізація), геополітичні та сецесіоністські питання на 6, 8 і 9-му місцях відповідно.

¹⁰⁰ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення. – К., 2003. – С. 186, 194; Російська мова – регіональна у 8 областях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reporter.novy.tv/news/19147/>.

¹⁰¹ Research & Branding Group (вересень 2013 р.). Результати городского исследования общественного мнения «Дончане и Донецк: социокультурная идентичность жителей города» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diac.com.ua/rus/politics/research/2013/7395.html>.

Яких заходів слід вжити для встановлення миру?¹⁰²

(опитування мешканців на підконтрольних Україні територіях Донбасу, %)

Успішне відновлення нормального життя на територіях Донбасу, що контролюються Україною	25
Змусити Росію припинити втручання у конфлікт	23,2
Надання ДНР і ЛНР особливого статусу в межах України	20,9
Амністія усім, хто брав участь у бойових діях	9,6
Надання російській мові статусу другої державної	8,7
Запровадження федеративного устрою	7,7
Припинення фінансування територій, зайнятих ДНР і ЛНР	7,7
Відмова від перспективи членства в НАТО	6,8
Відділення ДНР і ЛНР від України	2,5

Переважає більшість українців оптимістично оцінюють перспективи національного примирення: лише 6% у нього не вірять (у Донбасі – 20). При цьому найбільше сподіваються на українську владу (33%) та засоби масової інформації (25%), а 24% населення впевнені, що українці примиряться самі.

Більшість громадян України розглядає існування ДНР і ЛНР у контексті агресії Російської Федерації, а не як громадянську війну, геополітичний чи етнічний конфлікт. Як свідчить соціологічне опитування Центру Разумкова, переважна більшість (71,1%) громадян України вважають, що Росія є державою-агресором, стороною конфлікту на сході України, а ДНР та ЛНР – терористичні організації, які не є представниками населення відповідних територій (64,9%)¹⁰³ (таблиця 11). Даючи загальну оцінку конфлікту, більшість респондентів (50,4%) вважають його загарбницькою війною Росії проти України. Значно менше опитаних сприймають ситуацію як громадянський конфлікт між проукраїнськи і проросійськи налаштованими жителями України (13,6%) або боротьбу між Росією та США за сфери впливу (25,9%).

¹⁰² Донбасс–2015. Электоральные настроения (Исследование) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/33966.html>.

¹⁰³ Яким має бути співіснування України і непідконтрольної частини Донбасу? / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1055.

Таблиця 11

Як Ви в цілому оцінюєте конфлікт на сході України?¹⁰⁴, %

	Загарбницька війна Росії проти України	Громадянський конфлікт між проукраїнськи і проросійськи налаштованими жителями України	Боротьба між Росією і США за сфери впливу, що ведеться на території України	Важко відповісти
Березень 2015	56.1	15.6	18.6	9.7
Серпень 2015	50.4	13.6	25.9	10

При цьому ця війна ведеться від імені терористичних організацій, що не мають права представляти населення відповідних територій (таблиця 12).

Таблиця 12

Як Ви оцінюєте ДНР і ЛНР?¹⁰⁵, %

	ДНР і ЛНР – терористичні організації, які не мають права представляти населення відповідних територій	ДНР і ЛНР – представники населення відповідних територій	Важко відповісти
Березень 2015	66,1	19,6	14,2
Серпень 2015	64,9	16,3	18,7

Соціологи також констатують зменшення числа прихильників особливого статусу цього регіону. Так, 41,1% опитаних, вибираючи між варіантами – надання Донбасу особливого статусу з можливістю його впливу на політику (в т.ч. міжнародну) України і припинення будь-яких стосунків (у т.ч. економічних) між Україною та непід-

¹⁰⁴ Як Ви в цілому оцінюєте конфлікт на сході України? / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1026.

¹⁰⁵ Як Ви оцінюєте ДНР і ЛНР? / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1025.

контрольними територіями Донбасу, вибирають другий варіант, тоді як за надання Донбасу особливого статусу виступають 29,1% опитаних (*таблиця 13*). За припинення будь-яких стосунків між Україною та непідконтрольними територіями Донбасу виступають більшість (58,3%) жителів Західного регіону і відносна більшість (49,3%) жителів Центрального регіону. На Сході та Донбасі відносна більшість (відповідно 44,2% і 43,2%) виступає за надання Донбасу особливого статусу з можливістю впливу на політику України. На півдні України прихильників особливого статусу Донбасу і припинення будь-яких стосунків з непідконтрольними територіями приблизно однакова кількість (відповідно 28% і 30,4%).

Тобто питання подальшого перебування регіону в складі України розколює країну по вісі захід-південь (за повну ізоляцію від Донбасу виступають майже 60% на заході й 30% – на півдні).

Таблиця 13

Перспективи ізоляції Донбасу, %

Надання Донбасу особливого статусу з можливістю його впливу на політику (в т.ч. міжнародну) України	Припинення будь-яких стосунків (у т.ч. економічних) між Україною та непідконтрольними територіями Донбасу	Важко відповісти
29,1	41,1	29,1

Якщо ж подивитися динаміку, то очевидним є зростання кількості прихильників ізоляції регіону та силових методів вирішення конфлікту (*таблиця 14*). Водночас, відносна більшість респондентів (47,9%) підтримують припинення будь-яких економічних зв'язків між Україною та територіями ДНР і ЛНР (включаючи соціальні виплати, постачання енергоресурсів, закупівлю вугілля тощо) до повного встановлення Україною контролю над цими територіями. Не підтримують такої ідеї 33,3% опитаних. Цю ідею підтримують абсолютна більшість опитаних на Заході (74,7%) і в Центрі України (53,7%), і не підтримують абсолютна більшість опитаних на Сході (50,1%) і Донбасі (52,8%). А на Півдні ставлення до цієї ідеї неоднозначне¹⁰⁶.

¹⁰⁶ *Результати* соціологічного дослідження «Оцінка громадянами ситуації на Донбасі» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=608.

Небажання українців «повертати» Донбас цілком зрозуміле з огляду на значні обсяги фінансових і матеріальних ресурсів за рахунок держави, які доведеться вкласти для відновлення зруйнованої сепаратистами інфраструктури, налагодження економічних зв'язків з рештою територією країни. Так, відповідаючи на питання «Чому Ви підтримуєте відділення окупованих територій від України», 62,4 % опитаних зупинили свій вибір на варіанті «Я не хочу, аби жителі цих територій впливали на політику України і отримували кошти з українського бюджету»¹⁰⁷.

Таблиця 14

Динаміка ставлення до перспектив регіону

Якими мають бути подальші дії щодо врегулювання конфлікту на сході України?¹⁰⁸, %				
	Продовження АТО до повного відновлення контролю України над окупованими територіями	Відокремлення від України цих територій	Надання цим територіям особливого статусу в складі України	Важко відповісти
Березень 2015	32,8	17,9	30,6	18,6
Серпень 2015	34,4	19,9	28,5	17,2

Слід зазначити, що серед жителів західного регіону жертви на підтримку української армії робили 75,2% опитаних, серед жителів центрального регіону – 68,7%, південного регіону – 53%, східного регіону – 46,5%, серед жителів Донбасу – 24,6%.

Згідно з даними опитування мешканців Донецької і Луганської областей, що проводилося на підконтрольних Україні територіях з 3 по 12 жовтня 2015 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені

¹⁰⁷ Сунгуровський М. Що думають українці про статус Донбасу / М. Сунгуровський / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=1269.

¹⁰⁸ Якими мають бути подальші дії щодо врегулювання конфлікту на сході України? / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1028.

Ілька Кучеріва та Ukrainian Sociology Service¹⁰⁹, у жителів цих областей різні позиції у питанні про те, на які компроміси можна піти, щоб на Донбасі встановився мир (*таблиця 15*). У Донецькій області переважає думка, що заради миру потрібно йти на будь-які компроміси – з ким завгодно і про що завгодно (54%), а в Луганській області більшість вважає, що заради миру потрібно йти на компроміси, але не на будь-які (54%). Жителі обох областей солідарні у відповіді на питання про те, що може принести мир на Донбасі: успішне відновлення нормального життя на територіях, контрольованих Україною (33% в Донецькій області та 43% – у Луганській). Щодо підтримки інших заходів, то думки жителів цих областей розходяться: у Луганській області вважають, що заради миру необхідно змусити Росію припинити втручання в конфлікт на Донбасі (37%), а в Донецькій області покладають надії на надання ДНР і ЛНР особливого статусу в межах України.

Що стосується політичного майбутнього Донецької та Луганської областей, то і тут думки жителів цих двох областей розходяться: у Донецькій області воліють, щоб їх область залишалася в Україні, але отримала більше незалежності від Києва (53%), а в Луганській – воліли б залишатися в Україні на тих же умовах, що й раніше (49%) (*таблиця 15*). Водночас лише 3% в Донецькій області та 1,6% у Луганській хотіли б, щоб їх область відокремилася від України і стала незалежною державою, а приєднати свою область до Росії захотіли 0,6% у Донецькій області та 2,8% – у Луганській. При цьому більшість жителів і в Донецькій (53%), і в Луганській областях (62%) в першу чергу відчують себе громадянами України. Регіональна ідентифікація (в якості жителя населеного пункту чи регіону проживання) виражена менше: 39% в Донецькій області та 28% – у Луганській.

Таблиця 15

Регіональні відмінності у ставленні до врегулювання конфлікту

	Україна	Донецька область	Луганська область	Донбас
Яким Ви бачите політичне майбутнє Донецької і Луганської області? %				
Залишитися в Україні, але більше незалежності	28,5	53	21	37

¹⁰⁹ *Донбасс–2015. Электоральные настроения (Исследование)* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/33966.html>.

Залишитися в Україні на старих умовах		23,2	49	36,1
Відокремитись від України	19,9	3	1,6	2,5
Приєднатися до Росії		0,6	2,8	1,7
На які компроміси Ви готові піти заради миру? %				
На будь-які компроміси і з ким завгодно	21	54	16	35,4
Лише на певні компроміси	54	27	54	40,8
Вирішити питання воєнними діями	14	3,8	9,8	6,8

Серед жителів Донбасу немає єдиної думки про те, яким інтеграційним шляхом має йти Україна. 22% у Донецькій області та 34% у Луганській вважають, що Україні слід брати курс на вступ до Європейського Союзу, 26% в Донецькій області та 8,5% у Луганській – до Митного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном, а 27% в Донецькій області та 37% у Луганській вважають, що Україні не слід приєднуватися до жодних союзів (25% у Донецькій і 21% в Луганській областях певної думки не висловили). Це ще раз підтверджує тезу про відсутність реальної узгодженості поглядів між населенням так званих ДНР і ЛНР та штучне нагнітання міжетнічної напруженості у регіоні.

При цьому, якщо майже половина українців погоджується на фактичну ізоляцію регіону, то у самому Донбасі прихильників повного відокремлення від України лише 4%: найбільш оптимальним варіантом є повернення до статус-кво або ж більша автономія (таблиця 15). Труднощі проживання у безпосередній близькості до зони збройного конфлікту не мають значного впливу на громадську думку, оскільки майже 41% згодні й далі жити в таких умовах заради досягнення незрозумілих цілей (таблиця 10).

На думку автора монографії «Донбас і Крим: ціна повернення» В. Горбуліна, можливі три варіанти повернення Донбасу до складу України: хорватський (звільнення територій шляхом силової операції), молдовський (компроміс з маріонетковим режимом) та німецький (об'єднання країни після переосмислення причин розколу)¹¹⁰. Перший з них – жорсткий і не передбачає жодних компромісів з окупантами, оскільки звільнення відбудеться у результаті силової операції. До позитивних моментів цього варіанту можна віднести реальну

¹¹⁰ Презентація монографії «Донбас і Крим: Ціна повернення» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/2075/>.

військову перемогу над агресором, можливість притягнення до відповідальності винних та встановлення своїх правил на звільнених територіях. Негативні наслідки проявляються у вигляді значних витрат на відновлення краю, різке загострення відносин з Росією, можливої втрати підтримки з боку всіх союзників України.

Молдовський сценарій може стати наслідком компромісу з маріонетковим режимом, коли відбувається його часткова легалізація, встановлюються правила співіснування і починається безкінечний процес зближення сторін у ході численних переговорів. Перевагами цього сценарію є: припинення військових дій, отримання міжнародної фінансової допомоги на відновлення Донбасу; а недоліками – можливість трансформації конфлікту у внутрішньоукраїнський, в результаті чого ДНР і ЛНР фактично будуть легалізовані, а їх методи боротьби отримають певне виправдання як успішний формат.

Німецький варіант передбачає реуніфікацію країни волею народу в результаті переосмислення причин розколу і набуття спільних цінностей, відновлення політичної і культурної єдності. Україна при цьому отримує моральну сатисфакцію, оскільки територіальна цілісність визнається об'єднавчою цінністю. За такого підходу переможця не буде, але будуть закладені серйозні передумови для переговорного процесу по Криму.

Що стосується конкретних заходів у формуванні національної ідентичності населення Донбасу, то залежно від сфери суспільних відносин вони повинні передбачати:

У системі середньої освіти та дошкільного виховання:

- переатестацію та курси підвищення кваліфікації вчителів, безкоштовні курси української мови для вчителів та населення на базі шкіл, прив'язка переатестації та володіння державною мовою;
- постійний моніторинг змісту викладання, і насамперед української мови та літератури, історії України;
- регулярне проведення виховних заходів української тематики, урочисте відзначення основних державних свят;
- перегляд змісту бібліотек;
- забезпечення заснування класів і шкіл з українською мовою викладання на першу вимогу батьків;
- масове створення україномовних груп у дитячих садочках;
- посилення профорієнтаційної роботи у школах та модернізація уроків праці з орієнтацією на актуальні потреби економіки;

– сприяння двомовним школам (українська та мова етнокультурної групи), підтримка культури не лише російської, а й насамперед інших етнокультурних та етномовних груп, чия культура перебуває під загрозою (маріупольські/кримські греки, поволзькі та кримські татари, ногайці, місцеві євреї та ін.), пропагування історико-культурної спадщини цих груп.

У системі вищої освіти та науки:

– перемістити донецькі та луганські вузи у відповідні регіони (наприклад, до Слов'янська, Краматорська, Маріуполя, Сєверодонецька, Сватового). Це підкреслить, що більшість території двох областей – в руках законної влади, стане протидією ворожій пропаганді, дасть змогу найповніше акумулювати місцевий інтелектуальний потенціал, поверне більше студентів, у тому числі з окупованих територій, стане інвестицією в соціальний і економічний розвиток регіону;

– постійний моніторинг програм, навчально-методичного забезпечення, змісту викладання у вузах регіону, і насамперед української мови, історії України, історії держави і права України, історії української культури, посилення кадрового складу викладачами з інших регіонів України;

– створення нових україномовних гуманітарних і суспільствознавчих кваліфікацій, грантових та інших наукових програм та конкурсів на базі цих вузів;

– відкриття безкоштовних курсів української мови при вузах;

– поступове охоплення всіх чи більшості викладачів вузів, а також їх адміністрації переатестацією та курсами підвищення кваліфікації на базі вузів інших регіонів;

– фінансування регулярних гуманітарних, суспільствознавчих та інших наукових заходів на базі цих вузів;

– запровадження нових конкурсних стипендіальних програм з українською спрямованістю;

– запровадження взаємного стажування викладачів вузів цього регіону та інших регіонів України;

– запровадження фінансування ґрунтовних політологічних, соціологічних, історичних, культурологічних, економічних досліджень регіону, організація відповідних конференцій.

У сфері розвитку молоді й спорту:

– створення спортивних клубів козацького виховання, літніх козацьких таборів, відповідне переобладнання та спрямування існуючої мережі дитячих таборів та санаторіїв;

– залучення членів таких клубів до патрулювання населених пунктів у форматі добровільних народних дружин, можливо, й на платній основі;

– створення молодіжних україномовних радіостанцій;

– літні табори оплачуваної праці для молоді з метою сприяння відновленню інфраструктури та залученню молоді до суспільно корисної діяльності;

– проведення місцевих конкурсів молодих талантів, юних спортсменів, проведення регіональних та міжрегіональних спортивних змагань (наприклад, на основі провідних регіональних шкіл балету В. Писарєва, маріупольської школи шахової гри);

– сприяння міжобласним молодіжним обмінам (шкільний обмін, відпочинок на канікулах та ін.).

У сфері культури та ЗМІ:

– проведення масових театралізованих свят до державних свят та урочистих дат, свят історичної реконструкції;

– запровадження рекомендаційної квоти на україномовні вистави в театрах – не менше 50%;

– створення пересувних кінотеатрів та театральних груп, демонстрація вистав і фільмів українського виробництва (чи дубльованих українською мовою), організація гастролей українських співаків та проведення українських музичних фестивалів, проведення стаціонарних та пересувних виставок місцевих митців (і професійних, і народних), поетичних читань місцевих письменників у цих областях;

– сприяння гастролям українських театральних труп у цих областях;

– субсидії з держбюджету на видання україномовних місцевих газет та функціонування україномовних телеканалів і радіостанцій;

– правдиве висвітлення історії та культури регіону в спеціальних багатотиражних науково-популярних виданнях, створення відповідного навчально-методичного забезпечення викладання краєзнавства у школах;

– фінансування та заохочення археологічних розкопок, фольклорних експедицій, упорядкування історичних місць, встановлення історичних довідок та панно у населених пунктах, барельєфів і

пам'ятників видатним українським діячам, реконструкція та заснування нових краєзнавчих музеїв;

- моніторинг щодо недопущення трансляції ЗМІ РФ у цих областях, продажу книжкової та іншої друкованої продукції РФ, змісту місцевих ЗМІ, блокування екстремістських та сепаратистських сайтів та інших медіа;

- відновлення мережі книгарень;

- масштабне щорічне відзначення річниць народження видатних місцевих діячів (Сосюра, Стус та ін.) – уроки в школах, радіо- і телепрограми, рубрики в журналах, поетичні читання;

- проведення днів Києва, Львова, Одеси, Ужгорода та інших міст, фестивалів української кухні.

У сфері соціальної та економічної політики, правоохоронної діяльності:

- в якості пріоритету визначити залучення до громадських оплачуваних робіт з відновлення інфраструктури місцевих мешканців, насамперед безробітних;

- скасувати угоди про малий прикордонний рух з РФ;

- відкрити курси перекваліфікації для місцевих мешканців;

- запроваджувати програми розвитку для сільської місцевості, проводити сільськогосподарські семінари та виставки;

- регулярно проводити у Києві та інших містах днів Донецької та Луганської областей з метою інтенсифікації економічних зв'язків, часткової переорієнтації виробництва у цих областях на внутрішній український ринок;

- здійснювати психологічну роботу з мешканцями регіону;

- посилити місцеві органи внутрішніх справ та прокуратури фахівцями з протидії екстремістській та сепаратистській діяльності – для її виявлення та правової оцінки.

Отже, на сьогодні єдине бачення щодо перспектив врегулювання ситуації на Донбасі відсутнє як серед керівництва держави, так і серед громадян України, що прямо чи опосередковано залучені до збройного протистояння на сході країни. Незалежно від того, який із сценаріїв буде обрано, очевидною є потреба у консолідації української нації, вжиття реальних кроків щодо формування національної свідомості як серед мешканців постраждалого регіону, так і країни загалом.

Розділ 4. МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

Для формування національної ідентичності в Україні слід виходити із засад міжкультурного діалогу, що прийшов на зміну політиці мультикультуралізму.

Нині стало очевидним, що старі підходи до управління етнічним розмаїттям – асиміляція, мультикультуралізм – не здатні виробити адекватні відповіді на виклики, з якими стикаються сучасні суспільства. Якщо для західних держав ця проблема особливо актуальна з огляду на значний притік іммігрантів, що різко відрізняються за традиціями, культурними цінностями і релігійними переконаннями від громадян приймаючої країни, то Україна стоїть перед завданням реінтеграції частини населення Донецької та Луганської областей, які підтримали сепаратистські гасла.

У більшості демократичних країн на зміну доктрині культурної асиміляції прийшли ідея і практики заохочення культурного різноманіття, що отримали назву «мультикультуралізм». Канада стала першою країною, в якій у 1971 році була проголошена доктрина мультикультуралізму. В 1973 році її шляхом пішла Австралія, а в 1975 році – Швеція. Концепція мультикультуралізму ввійшла у політичну практику США у вигляді доктрини «політичної коректності», що передбачає «більшу терпимість до людської різноманітності»¹¹¹. Загалом у тій чи іншій формі мультикультуралізм ввійшов у політичну практику більшості інших країн Заходу.

Відомий канадський учений В. Кімліка виділяє три етапи еволюції в розумінні теорії і практики мультикультуралізму¹¹².

¹¹¹ *Ле Кодіак Р.* Мультикультуралізм // Р. Ле Кодіак // *Диалоги об этничности и мультикультуралізме* [под ред. Е. Филипповой и Р. Ле Кодіака]. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2005. – С. 38.

¹¹² *Кумліка В.* *Politics in the vernacular: Nationalism, multiculturalism and citizenship* / W. Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 18-19

1) 1970-і роки, коли відбулася перша ідентифікаційна хвиля, пов'язана з піднесенням етнонаціоналізму. На цьому етапі домінувала ідея пріоритету індивідуальної свободи. Ліберали наполягали на тому, що індивіди є вільними у виборі власної концепції блага і вітали звільнення індивіда від будь-якого приписаного або успадкованого статусу. Іншими словами, представники ліберальної концепції мультикультуралізму вважали, що індивід є первинним щодо спільноти.

2) 1980-і роки – друга ідентифікаційна хвиля, зумовлена економічною кризою, що найбільше вдарила по іммігрантах. На перший план вийшло питання, чи потребують національні меншини, які поділяють базові ліберальні цінності, захисту своїх колективних прав¹¹³?

Негативна відповідь на це питання характерна для дослідників, які вважають, що не існує жодних прав людини так званого третього покоління: ні у вигляді колективних прав культурних груп, ні у вигляді індивідуальних прав громадян без збереження культурної ідентичності. Збереження самотності спільноти є справою насамперед її членів і залежить від їх здатності координувати свої зусилля. До того ж індивіди, які бажають вести спосіб життя, властивий їх рідній культурі, в умовах правової системи, яка відображає специфіку культури більшості, не повинні розраховувати на обов'язкову допомогу з боку суспільства загалом. Їх труднощі мають суб'єктивний характер, тому вони повинні самотужки вирішувати проблеми збереження традицій, а не очікувати на підтримку з боку держави.

3) у 1990-і роки відновилися процеси націєтворення у постсоціалістичних країнах та актуалізувалася проблема збереження ідентичності через зростання темпів глобалізації і пов'язаної з нею уніфікації. У цей період активно дискутується необхідність дотримання ліберальними державами принципу «етнокультурної нейтральності» та відбувається заміна моделі «навмисної неухаги» «більш точною моделлю, яка визнає ключову роль національного будівництва в ліберальних демократіях. І тепер питання полягає не в тому, як пояснити відхід від норми, навмисної неухаги, а в тому, чи створюють зусилля більшості з приводу націєтворення несправедливість щодо

¹¹³ *Кимлика У.* Современная политическая философия: введение / У. Кимлика. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – С. 429.

меншості? І якщо так, то чи можуть права меншості захистити їх від цих несправедливостей?»¹¹⁴.

Мультикультуралізм почав критикуватися з кінця ХХ століття за «мозаїчність» (за термінологією С. Бенхабіб¹¹⁵), «фрагментарність» (М. Вев'єрка¹¹⁶), «паралельність» (К. Цюрхер¹¹⁷) та «роз'єднаність» (М. Уолцер¹¹⁸). Так, на думку С. Бенхабіб, мозаїчність мультикультуралізму проявляється у тому, що «групи людей і культури являють собою чітко розділені спільноти, які ідентифікуються та співіснують один з одним подібно до елементів мозаїки, зберігаючи жорсткі межі»¹¹⁹.

Серед інших недоліків мультикультуралізму згадуються:

- створення загрози національній гармонії і єдності;
- колектив і група ставиться вище індивіда, тобто під сумнів ставиться ліберальний принцип пріоритету прав індивіда на користь колективних прав та інтересів;
- нездатність поряд з етнічним плюралізмом визнати і культурну гібридність, і формування космополітичних або змішаних ідентичностей.

Критика політики мультикультуралізму виходила не лише з боку експертного середовища, а й безпосередньо від лідерів низки західних країн, зокрема Великої Британії, Німеччини¹²⁰ і Франції, які заявили про крах мультикультуралізму в 2010–2011 роках. Так, Прем'єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон заявив, що толерантність, заснована на невтручанні у справи тих, хто не приймає західні цінності, себе не виправдала. Слід перейти до «м'язового лібера-

¹¹⁴ Кимлика У. Современная политическая философия. – С. 47.

¹¹⁵ Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб. – М.: Логос, 2003.

¹¹⁶ Вев'єрка М. Формирование различий / М. Вев'єрка // Социологические исследования. – 2005. – № 8. – С. 13-23

¹¹⁷ Цюрхер К. Звездные войны, постмодернизм и столкновение цивилизаций / К. Цюрхер // Мультикультуралізм и трансформация постсоветских обществ. – М.: Институт этнологии и антропологии и Институт философии РАН, 2002. – С. 61-80.

¹¹⁸ Уолцер М. Про толерантність / Уолцер М. – Харків: Видавнича група «РА-Каравела», 2003.

¹¹⁹ Бенхабиб С. Цит. работа. – С. 9.

¹²⁰ Меркель признала провал мультикультурной модели / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2010/10/17/merkel/>.

лізму», що передбачає формування національної ідентичності за рахунок демократії, рівних прав, правління закону та свободи слова¹²¹.

Фактично це засвідчило невдачу державних програм щодо соціальної інтеграції іммігрантів на тлі терористичних атак 11 вересня 2001 року та зростання ісламофобських настроїв у розвинених західних країнах.

У Великій Британії зростання соціального невдоволення і рівня ксенофобії дістало відображення у спробах виробити нові компромісні інтеграційні стратегії¹²². У канадській провінції Квебек була створена так звана комісія Бушара-Тейлора для пошуку нових шляхів інтеграції¹²³, яка ще у 2008 році закликала замінити мультикультуралізм, який не відповідає потребам провінції, на політику інтеркультуралізму. Вона передбачає тіснішу інтеграцію етнокультурних меншин на основі французького культурного субстрату, що здійснюється поступово шляхом політики активного заохочення різноманітних взаємодій між більшістю та меншинами. Основним її завданням є не асиміляція, а консолідація індивідів, які зберігають свої етнічні, мовні, релігійні традиції в рамках єдиної громадянської спільноти Квебеку, володіють французькою мовою та поважають цінності провінції.

Отже, основна претензія до мультикультуралізму полягає в тому, що він не забезпечує інтеграції – важливої складової життя людей в єдиній державі. Досить часто він на рівні країни обертається жорстким монокультуралізмом і сегрегацією на місцевому рівні. Такі ж парадоксальні трансформації відбуваються і з іншими цінностями, які в 1970-і роки лежали в основі самої ідеї мультикультуралізму. Ця політика, за задумом її архітекторів, повинна була захищати гуманізм, свободу культурного самовираження і демократію. Однак з'ясувалося, що на практиці поява замкнених поселень і кварталів веде до виникнення в них альтернативних управлінських інститутів, що

¹²¹ *Британский премьер осудил политику мультикультурализма* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2011/02/05/multicult/>.

¹²² *Our shared future. Report of the Commission on Integration and Cohesion, 2007* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://heller.brandeis.edu/coex/pdfs/complementary-approaches/oursharedfuture.pdf>.

¹²³ *Bouchard G. Building the future: A time for reconciliation. Report of the Consultation Commission on Accommodation Practices Related to Cultural Differences, 2008* / G. Bouchard, C. Taylor / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://red.pucp.edu.pe/wp-content/uploads/biblioteca/buildingthefutureGerardBouchardycharlestaylor.pdf>.

блокують діяльність обраних органів влади на рівні міста і країни та унеможливають захист прав людини.

В окремих випадках мультикультуралізм сприяє консервації найбільш архаїчних рис традиційної культури, перешкоджаючи вільному розвитку особистості, що зумовило появу нових підходів до культурного розвитку і культурної інтеграції, серед яких найбільш впливовими є ідеї культурної свободи та інтеркультуралізму.

Концепція культурної свободи отримала багато схвальних відгуків від фахівців. Її основні положення сформулював індійський економіст А. Сен та виклав у Доповіді про розвиток людини 2004¹²⁴. Новизна цього підходу полягає в тому, що сама по собі різноманітність є не метою, а засобом, за допомогою якого реалізується свобода вибору культурних моделей. «Замість того, щоб вихвалити бездумну відданість традиціям або лякати світ уявною невідворотністю зіткнення цивілізацій, концепція людського розвитку вимагає приділяти увагу ролі свободи та шляхам захисту та поширення культурних свобод». При цьому культурна свобода – це надання індивідам права жити відповідно до власного вибору, маючи реальну можливість оцінити інші варіанти. Саме можливість вибору є найбільш важливою частиною концепції культурної свободи. А. Сен підкреслює, що різноманітні прояви несправедливості у сучасному світі «зберігаються і процвітають якраз тому, що вони перетворюють своїх жертв на союзників, позбавляючи їх можливості вибрати інше життя і навіть перешкоджаючи тому, щоб вони дізналися про існування цього іншого життя».

Інтеркультуралізм виходить з ідеї і практики культурної взаємодії, акцентує увагу на важливості у сучасному світі як індивіда, так і групових відносин, пов'язаних з ідентичностями. При цьому індивідуальний вибір ідентичностей визнається первинним щодо ідентичності, що приписується спільнотою¹²⁵. Він розглядає ідентичності як багаторівневий і багатоаспектний феномен, а кожну людину як носія множини ідентифікацій. Окрім приналежності до тих чи інших спільнот, традиційних чи уявних, людина соціально визначає себе і

¹²⁴ Доклад о развитии человека 2004. Культурная свобода в современном многообразном мире / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/reports/global/2004/russian/pdf/hdr04_ru_complete.pdf.

¹²⁵ Parekh B. Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory / B. Parekh. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.

розпізнається іншими через мову, класову приналежність, політичні погляди, релігійні переконання тощо¹²⁶. Таким чином, вибір людини має не менше значення у питаннях самоідентифікації і відповідно у визначенні своєї культурної приналежності, ніж факт її народження чи проживання у певній меншині. Прив'язки до єдиної унікальної спільноти не існує, оскільки у сучасному світі культурні запозичення стали повсюдним явищем. Самі індивіди можуть бути визначені як реально і потенційно багатокультурні у контексті єдиного суспільства та соціальних зв'язків.

До того ж будь-яка ідентичність є швидше процесом, а не характеристикою. Ідентичності формуються у ході соціальної взаємодії і міжкультурного діалогу на всіх рівнях, що відбуваються у явній і прихованій формах, починаючи від сусідства і міжетнічних шлюбів до вироблення принципів практичної толерантності. Культури і субкультури набувають своєї значущості насамперед завдяки процесу взаємодії з іншими культурними формами.

Крім того, інтеркультуралізм відмовляється визнавати ідентичності як приписи, які використовуються у політичних цілях. Індивіди часто стають заручниками цих стереотипів, побудованих на базі насамперед аскриптивних, приписаних спільнотами ідентичностей, які стають інструментами впливу на громадську думку в політиці.

Більше того, «я» індивіда є соціально вкоріненим, й індивід завжди має право змінити свою приналежність до різних спільнот. Однак часто на шляху реалізації цього права постають обставини символічного, морального і матеріального характеру. Тому важливо створювати соціальні можливості для реалізації права на культурне збагачення, вибір ідентичності й спосіб життя.

Відсутність сприятливих соціально-економічних умов для розвитку плюралізму через культурну свободу до останнього часу не бралася до уваги, а розглядалася як свідчення нерозривного зв'язку між індивідом та певною спільнотою. Іншими словами, культурне розмаїття не потребує захисту, оскільки його зростання неминуче. Водночас слід створювати умови для розвитку громадянських форм взаємодії, що набуває дедалі більшого значення у сучасному світі.

¹²⁶ *Sen A. Identity and violence: The illusion of destiny (Issues of Our Time) / A. Sen. – New York: W.W. Norton and Company, 2007. – P. 160.*

Як і мультикультуралізм, інтеркультуралізм виходить з ідеї культурного розмаїття світу і окремих держав. Однак якщо мультикультуралізм націлений насамперед на захист культурних особливостей і часто призводить до культурної замкненості, то інтеркультуралізм орієнтований на пошук умов взаємодії різних культур. Останній припускає наявність спільних інтересів у громадян різних національностей та релігій, що об'єднуються загальною громадянською відповідальністю за свою країну. На думку експертів брюссельського Центру європейських політичних досліджень, інтеркультуралізм є спробою знайти компроміс між мультикультуралізмом та асиміляцією. Він визнає етнокультурні та релігійні меншини і намагається покращити становище при одночасному збереженні вірності цінностям, історії та традиціям приймаючої держави¹²⁷.

Практичні заходи щодо реалізації інтеркультуралізму передбачають утвердження первинної цінності й значимості міжкультурної взаємодії і діалогу, що розглядаються як джерело культурного багатоманіття, спільних інтересів і спільної культури. Орієнтація на взаємодію допомагає зняти стереотипи і знизити рівень ксенофобії, що демонструє необґрунтованість політики виключення іммігрантів у морально-правовому, а також соціолого-прагматичному сенсі¹²⁸. Захист культурних відмінностей без створення умов для взаємодії сприяє зміцненню і поширенню стереотипів, обмеженню волі індивідів, що відображається у соціальній необлаштованості місцевих спільнот.

Пріоритет повинен віддаватися політиці включення та соціальній інтеграції носіїв різних культурних надбань, а не примусовому з боку держави захисту культурних відмінностей національних меншин. Провідну роль у пристосуванні представників різних культурних спільнот до життя у плюралістичному суспільстві відіграє добровільна громадянська участь. Саме завдяки їй, а не державній політиці створюються сприятливі умови для розвитку міцних горизонтальних зв'язків, що ставлять громадянську ідентичність на перше місце серед розмаїття колективних ідентичностей. Формування відчуття єдиної громадянської відповідальності, заснованого на взаємозалежності,

¹²⁷ *Emerson M.* Interculturalism. Europe and its Muslims in search of sound societal models / M. Emerson. – Brussels: Center for European Policy Studies, 2011. – P. 2.

¹²⁸ *Bouchard G.* Op. cit. – P. 450.

зміцнює практику прав людини і є умовою запобігання практикам ксенофобії та культурних конфліктів.

Культурна емансипація – свобода вибору належності, рівноправна громадянська взаємодія, відсутність упереджень за расовою, етнічною, релігійною, культурною ознаками при функціонуванні антидискримінаційного законодавства – вимагає створення загально-соціального контексту рівності та емансипації у правах і можливостях їх реалізувати. Саме забезпечення базової соціальної справедливості й відкритий доступ до соціальних мереж та інфраструктури для індивідів з різним культурним походженням безпосередньо сприяє соціокультурній дифузії норм і цінностей, формуванню практичної толерантності й взаємному культурному збагаченню. Це також дає змогу уникнути накладання соціальної маргіналізації та негативних стереотипів іммігрантів і представників інших культур.

Тобто йдеться про знаходження оптимального балансу між збереженням етнокультурних відмінностей і громадянським включенням, правами індивіда і колективними правами щодо просування інтегративного, або демократичного, мультикультуралізму.

Близькими до принципів інтеркультуралізму є ідеї, викладені у Білій книзі Ради Європи з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності»¹²⁹, прийнятій у 2008 році. У ній такий діалог розуміється як «відкритий та шанобливий обмін думками, на основі взаєморозуміння та поваги, між окремими людьми та групами людей, що відрізняються за етнічними, культурними, релігійними й мовними ознаками, а також за історичним походженням. Діалог діє на всіх рівнях – у межах одного суспільства, між європейськими суспільствами, а також між Європою та рештою світу»¹³⁰. На думку експертів, міжкультурний діалог є потужним засобом посередництва і примирення, оскільки «завдяки практичній і конструктивній участі з обох боків культурних бар'єрів він розв'язує наявні проблеми, пов'язані із соціальною фрагментацією і невпевненістю, сприяючи одночасно інтеграції та соціальній злагоді». Він виходить із принципів свободи вибору, свободи самовираження, рівності, толерантності й поваги до людської гідності. Такий діалог «сприяє зміцненню

¹²⁹ Біла книга Ради Європи з міжкультурного діалогу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://195.78.68.75/mcu/document/244962275/bila_knyga.doc.

¹³⁰ Там само. – С. 11.

демократичної стабільності та подоланню забобонів і стереотипів у суспільному житті й політичній риторичі, полегшує створення коаліцій із представників різних культурних і релігійних громад, а отже, може зарадити попередженню або деескалації конфліктів, зокрема й у випадках постконфліктних ситуацій і «заморожених конфліктів».

Останнє є особливо актуальним для України в ході вироблення політики щодо окремих районів Донецької та Луганської областей у випадку успішного завершення збройної фази конфлікту. Виходячи з позицій інтеграційного підходу слід уникати ситуацій, коли певна спільнота отримує можливість ізольованого розвитку від більшості, сповідування власних цінностей без огляду на звичаї та традиції країни, в якій вона проживає.

Ще одним політико-правовим інструментом формування національної ідентичності населення Донбасу є інститут громадянства та створення умов для зміцнення національної ідентичності.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття активізувалися дискусії про необхідність переосмислення концепції громадянства. Причинами підвищеного інтересу до цього уже традиційного інституту стали: зростання міграційних потоків, викликане глобалізацією капіталізму; поглиблення інтеграційних процесів, особливо на Європейському континенті, що змушує переосмислити саму концепцію національного громадянства. Не останню роль відіграла і криза держави загального добробуту, що вимагає нового розуміння соціального виміру громадянства. Свій внесок зробили і дисфункції представницької демократії, зумовлені нівелюванням політичних цінностей та деградацією «соціального капіталу», що є необхідними умовами повноцінного політичного громадянства. Можна зазначити і зростання злочинності та поширення явищ маргіналізації, однією з причин якої вважається ослаблення почуття соціальної відповідальності, що є важливою складовою громадянськості. В умовах України необхідність перегляду інституту громадянства зумовлена подіями 2014 року, в результаті яких мешканці тимчасово окупованої території – Автономної Республіки Крим – отримали громадянство іншої держави або ж стали громадянами невизнаних республік ДНР і ЛНР.

Т.Х. Маршалл виділяє у явищі громадянства три типи прав: громадянські, політичні та соціальні. Громадянські права забезпечують індивідуальну свободу – свободу особистості, свободу слова,

думки і віросповідання, а також право власності, право укладати договори і право на правосуддя. Під останнім розуміється «право захищати і стверджувати всі свої права з позицій рівності з іншими людьми, використовуючи офіційно прийняті процедури»¹³¹. Інституційним забезпеченням громадянської складової займаються судові органи. Політична складова передбачає участь у реалізації політичної влади в якості члена організації, що має політичну незалежність. Це право реалізується шляхом обрання чи участі у виборах до парламенту та інших представницьких органів влади на місцевому рівні. Під соціальним елементом розуміється широкий спектр прав: від права на необхідний мінімум економічного добробуту і безпеки до права успадковувати у повному обсязі соціальне багатство суспільства і жити життям цивілізованої істоти, відповідно до стандартів, що домінують на даний момент. Як правило, найчастіше вони реалізуються у системі освіти та соціального забезпечення.

На думку Т. Х. Маршалла, раніше ці три елементи були пов'язані між собою, оскільки реалізувалися за допомогою одних і тих же інститутів. Лише з часом, у міру суспільного розвитку спершу виділилися громадянські права на початку формування сучасних держав у XVIII столітті, згодом політичні права у результаті розширення виборчих прав у XIX столітті, а соціальні права оформилися лише у XX столітті з виникненням концепції держави загального добробуту. Для національної ідентичності найбільш важливими є громадянські й політичні права, що є складовою інституту громадянства, оскільки передбачають активну участь громадянина у вирішенні проблем на національному та локальному рівнях. Однак, як правило, найбільш привабливою складовою для громадян є соціальні права, насамперед виконання державою взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення мінімального набору соціальних послуг, гарантування певного рівня добробуту. Саме на соціальний патерналізм від держави розраховують особи, які частину свого життя прожили в умовах соціалістичної, хоча й недемократичної, держави, докладаючи мінімальних зусиль щодо реалізації інших складових інституту громадянства.

¹³¹ *Marshall T.H. Citizenship and social class and other essays / T.H. Marshall. – Cambridge: Pluto Press, 1987. – P. 9-10.*

Варто згадати і про три основні підходи до розуміння громадянства, виділені Д. Міллером¹³²:

1) соціально-ліберальний: відносини між індивідом та державою, що включають набір взаємних прав та обов'язків. Тобто держава може просити громадян більш активно виконувати свої зобов'язання, наприклад, брати участь у волонтерській та благодійній діяльності в обмін на певні соціальні винагороди. В свою чергу, держава надає можливість іммігрантам, які хочуть отримати дозвіл на постійне проживання та громадянство, пройти мовні курси, глибше ознайомитися з культурою та звичаями країни перебування;

2) лібертанський підхід, який розуміє відносини між державою та індивідом більш вузько, з акцентом на особисту відповідальність та незалежність індивіда. Відповідальність та законні вимоги держави обмежені дотриманням гарантій і захистом кількох фундаментальних прав індивідів. Індивіди повинні мати можливість вільного вибору, на власний розсуд покращувати свій добробут та отримувати належний захист від різноманітних ризиків. Відповідно до цього розуміння активне громадянство означає, що індивід має більше простору для здійснення власного вибору і поводить себе як досвідчений споживач на ринку соціальних благ;

3) республіканський підхід фокусується на участі громадян у вирішенні проблем своєї громади і передбачає, що індивіди мають за мету покращення умов життя і примноження добробуту громади загалом. Активне громадянство у цьому сенсі означає ширшу й активнішу громадянську участь, в тому числі у діалозі з відповідними органами державної влади та процесах самоорганізації. Збільшення участі може набувати індивідуальних і колективних форм. З одного боку, індивідуальні користувачі можуть вступати у діалог для з'ясування відповідних заходів чи курсу діяльності; з іншого боку, вони можуть бути залучені до консультацій та переговорів щодо розробки і планування нової політики. Свого часу Г. Гегель зазначав, що громадянин – це людина, яка «працює для загального, має останнє своєю метою», слугує «загальному благу»¹³³.

¹³² Miller D. *Citizenship and national identity* / D. Miller. – Cambridge: Polity Press, 2000.

¹³³ Гегель Г.В.Ф. Йенская реальная философия // Г.В.Ф. Гегель. Работы разных лет: В 2 т. Т. 1. – М.: Наука, 1970. – С. 360.

Тобто розглядати громадянство як односторонній зв'язок між державою і особою, що передбачає наявність зобов'язань лише у одного із суб'єктів, є помилковим. Законодавство України визначає громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій прояв у їх взаємних правах та обов'язках (ст. 1. Закону України «Про громадянство України»)¹³⁴.

Єдиного переліку обов'язків громадянина України не існує і він, як правило, зводиться до закріплених у Конституції України прав і обов'язків людини і громадянина. Що стосується осіб, які були активними учасниками антиконституційних заходів, що мали місце в Криму та окремих районах Донецької і Луганської областей, то їх можна вважати порушниками низки конституційних обов'язків щодо:

- захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65);
- незаподіювання шкоди природі, культурній спадщині (ст. 66);
- сплати податків і зборів (ст. 67);
- неухильного додержання Конституції України та законів України, непосягання на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Очевидно, що ми маємо справу з порушенням двосторонніх зобов'язань, які мали місце з боку мешканців АРК, окремих районів Донецької і Луганської областей, що повинно передбачати санкції з боку держави.

Вважається, що позбавлення громадянства – це санкція щодо конкретної особи у зв'язку з її поведінкою чи політичною позицією. Як правило, держави зберігають за собою можливість її застосування у випадку, якщо особа самовільно поступає на службу до силових органів іноземних держав (армії, поліції, розвідувальних органів тощо), юстиції, державного управління або ж здійснює ворожі дії щодо своєї держави.

Таке покарання часто практикувалося в СРСР: у 1920-х роках за контрреволюційні виступи проти радянської влади; в 1940-х – за вироком суду у випадках, передбачених законом, або на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР; в 1980-х – за рішенням Президії Верховної Ради СРСР за дії, що порочать високе звання громадянина

¹³⁴ *Про громадянство України*; Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // Голос України. – 2001. – 6 березня.

СРСР і завдають збитків престижу чи державній безпеці СРСР. Громадянства СРСР свого часу були позбавлені такі відомі діячі культури і мистецтва, як Й. Бродський, О. Солженіцин, М. Растропович та інші.

У деяких країнах передбачена можливість позбавлення громадянства лише натуралізованих громадян, які вчинили визначений перелік злочинів.

Компромісний варіант використання громадянства як інструмента формування національної ідентичності обрала Естонія, яка на початку 1990-х років відмовилася від «нульового варіанту» – автоматичного надання громадянства усім особам, що проживали на території соціалістичної радянської республіки, і запровадила інститут негромадян Законом «Про іноземців» 1993 року. У 1992 році країна відновила дію закону «Про громадянство» 1938 року, згідно з яким особи, які постійно проживали на території Естонської РСР, але не були громадянами Естонської Республіки станом на 16 червня 1940 року або їх нащадками, повинні були пройти процедуру натуралізації для отримання громадянства. Особи, які не пішли цим шляхом, вважаються негромадянами, які обмежені в політичних правах (не можуть голосувати і обиратися до парламенту країни). Після ратифікації Естонією Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин негромадяни підпадають під дію цієї Конвенції і користуються захистом з боку держави як етнічна меншина. Особи з невизначеним громадянством (*määratlemata kodakondsusega isik*) можуть отримати статус громадянина лише після складання іспитів на знання естонської мови, Конституції країни і закону про громадянство. Таку політику можна вважати успішною, оскільки якщо станом на 1992 рік невизначене громадянство мали 32% мешканців, то у 2014 році їх залишилося близько 6%.

Практика позбавлення громадянства набуває популярності серед демократичних держав. Так, у Канаді у вересні 2015 року вперше застосували закон, що дозволяє позбавляти громадянства осіб, засуджених за тероризм. У грудні 2015 року Парламент Австралії прийняв закон, що надав уряду право позбавляти громадянства за підозрою в тероризмі, не чекаючи вироку суду або пред'явлення офіційних звинувачень. Дія закону поширюється на осіб з подвійним громадянством, які підпадуть під підозру в участі у терористичній діяльності. Після найбільшої в історії країни серії терактів у листопаді

2015 року Президент Франції Ф. Олланд запропонував позбавляти французького громадянства тих, хто був засуджений за тероризм.

Як свідчать результати соціологічного опитування, проведеного навесні 2015 року Центром Разумкова, відносна більшість респондентів (48,6%) підтримує думку, що громадян України, які підтримали російську агресію проти України, анексію Криму, сепаратистські рухи на Сході і Півдні, треба позбавляти українського громадянства (абсолютна більшість жителів Заходу (77,4%) і Центру (56,0%))¹³⁵. Не підтримують цю думку 33,0% опитаних, з яких абсолютну більшість становлять жителі Донбасу (50,0%).

Можливості України щодо використання інституту громадянства для розвитку національної ідентичності досить обмежені. Після розпаду СРСР Київ обрав «нульовий варіант» надання громадянства, а згідно із ст. 25 Конституції громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Він також не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Лише Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України (ст. 106, п. 26).

Процедура втрати українського громадянства не є автоматичною, оскільки ініціюється і застосовується в односторонньому порядку компетентними державними органами у випадках, визначених ст. 19 Закону України «Про громадянство». Підставами для втрати громадянства України є:

- 1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття;
- 2) набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- 3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Однак пункти 1 і 3 не застосовуються, якщо громадянин України стане особою без громадянства, що відповідає положенням Конвенції ООН 1961 року.

¹³⁵ *Результати* соціологічного дослідження «Оцінка громадянами ситуації на Донбасі» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=608.

Крім того, згідно із ст. 9 ратифікованої Україною Конвенції про скорочення безгромадянства, не можна позбавити особу чи групу осіб їхнього громадянства за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками¹³⁶.

З огляду на ситуацію, що склалася в АРК та на Донбасі, вважаємо за необхідне розширити перелік підстав втрати громадянства України: у п. 3 ст. 19 Закону України «Про громадянство України» – службою в органах розвідки, державного управління і місцевого самоврядування інших держав.

¹³⁶ Конвенція ООН про скорочення безгромадянства від 30.08.1961 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 12. – Ст. 449.

ВИСНОВКИ

У політологічних дослідженнях національної ідентичності можна виділити три основних етапи, що відображають еволюцію наукових студій – від партійної ідентичності до визнання її штучного характеру та залежності від суб'єктивних чинників. Перший період – з початку 1960-х до середини 1980-х років, коли домінувала американська концепція партійної ідентичності, розроблена «мічиганською четвіркою». До основних функцій політичної ідентичності відносили: обмеження можливості вбудовувати в політичну систему нові партії, відсікання непотрібної («зайвої») для виборця інформації про вибори (функція «інформаційного сита») і визначення «своєї» за ідеологічними ознаками групи. Другий період, з 1970-х років, був зумовлений: 1) початком емпіричних досліджень формування загальноєвропейської ідентичності; 2) спробами оцінити вплив на політичну поведінку різних моделей соціальної ідентичності, насамперед етнічної (Р. Картер, Дж. Хелмс, Ф. Шлезінгер), гендерної, конфесійної, професійної; 3) появою перших досліджень впливу глобалізації і становлення інформаційного суспільства на особливості політичної ідентичності (М. Кастельс). Третій період розпочався з 2000-х років, коли політики усвідомили практичний сенс вивчення різних моделей політичної ідентичності в країнах Євросоюзу. Цей період характеризується розвитком концепції «політики ідентичності», поєднанням в об'єкті дослідження двох чинників: поряд з вивченням стереотипів і установок масової та індивідуальної політичної свідомості значну увагу вчені приділяють наслідкам політики мультикультуралізму й толерантності щодо мігрантів і представників нетрадиційних для європейських країн релігій.

У сучасних політологічних дослідженнях увага акцентується на взаємозв'язку національної (чи загальногромадянської) та етнічної ідентичностей. Національна ідентичність має два аспекти: етнічний і загальногромадянський та розглядається як один з різновидів політичної ідентичності.

У етнополітологічних дослідженнях ідентичності прийнято виділяти такі її види: політична (державна, громадянська), територіальна (національна, регіональна, локальна) та етнічна. Останнім часом у низці держав на перший план виходить регіональна ідентичність, яка стала предметом досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Як правило, посилення регіональної ідентичності є результатом ускладнення відносин між центром та представниками регіональної спільноти, що й актуалізує питання про відмінності її політичних, соціально-економічних, духовних інтересів від решти країни. Однак навіть у регіоналізованих державах територіальна (регіональна) ідентичність співіснує з національною та громадянською.

Особливо важливим в умовах демократії є ще один тип ідентичності – громадянський. У сучасних суспільствах лояльність до органів влади поряд з іншими об'єктивними політичними установками виступає ключовою підставою формування громадянської ідентичності.

Аналіз результатів опитувань громадської думки в Україні свідчить про низьку довіру до державних інститутів і гарний потенціал для формування громадянської солідарності, що залежить від взаємної довіри громадян.

Поєднання множини ідентичностей (державної, громадянської, національної, етнічної, регіональної, територіальної тощо), а не їх конкуренція та ієрархічне підпорядкування є ознакою гармонійного розвитку суспільства. Динаміка ідентифікації громадян України свідчить, що локальна, регіональна та громадянська ідентичності не конкурують між собою, а на усвідомлення себе громадянином значний вплив справляють події у країні.

Перспективи формування національної ідентичності населення Донбасу значною мірою залежать від способу і строків завершення збройного протистояння. Дія Мінських угод завершується у 2015 році, і який документ регулюватиме відносини Києва із сепаратистами – не відомо. Слід звернути увагу на негативний досвід Македонії, в якій у 2001 році виник конфлікт з албанськими сепаратистами. У результаті втручання міжнародної спільноти між ворогуючими сторонами було укладено Охридську мирну угоду, що передбачала децентралізацію, недискримінацію, пропорційне етнічне представництво в органах державної влади, особливу процедуру окремих законів, регулювання порядку використання мов, здобуття освіти та використання етнічних символів. На практиці з'ясувалося, що ця угода замість інтеграції

албанців у македонське суспільство лише створює умови для реалізації двох конкуруючих проектів державотворення – македонського і албанського, при цьому останній фінансувався за рахунок республіканського бюджету. Більше того, хоча Охридська угода формально відмовилася від територіального вирішення етнічного конфлікту, проголосивши одним з принципів збереження територіальної цілісності Македонії, однак завдяки децентралізації фактично були створені передумови для зміцнення сепаратистських тенденцій і втрати частини території. Як демонструє досвід Македонії та інших колишніх республік Югославії, накладання територіальної та етнічної ідентичності загрожує цілісності держави.

Аналіз публікацій, присвячених вивченню причин виникнення збройного протистояння на Донбасі, дає підстави виділити шість його основних причин, у порядку важливості: економічний (залежність від торгово-економічних зв'язків із Росією), політичний (формування феодальних відносин між власниками великих промислових підприємств та їх працівниками), історичний (тривала орієнтація жителів регіону на Москву), географічний (напівпериферійний регіон) та мовний (формальний привід – захист інтересів росіян та російськомовного населення, «позбавлених» можливості спілкуватися рідною мовою). Відповідно комплекс заходів з відбудови та реінтеграції регіону повинен передбачати поєднання об'єктивних (реорганізацію виробництва, розвиток малого і середнього бізнесу) і суб'єктивних чинників (зміцнення національної, громадянської ідентичності).

Для формування української національної ідентичності населення Донбасу слід виходити із засад міжкультурного діалогу, що прийшов на зміну політиці мультикультуралізму. Практичні заходи щодо реалізації цього діалогу передбачають утвердження первинної цінності й значущості міжкультурної взаємодії і діалогу, що розглядаються як джерело культурного багатоманіття, спільних інтересів і спільної культури.

Пріоритет повинен віддаватися політиці включення та соціальній інтеграції носіїв різних культурних надбань, а не примусовому з боку держави захисту культурних відмінностей національних меншин. Провідну роль у пристосуванні представників різних культурних спільнот до життя у плюралістичному суспільстві відіграє добровільна громадянська участь. Саме завдяки їй створюються сприятливі умови для розвитку міцних горизонтальних зв'язків, що ставлять грома-

дянську ідентичність на перше місце серед розмаїття колективних ідентичностей. Формування відчуття єдиної громадянської відповідальності, заснованого на взаємозалежності, зміцнює практику поваги й дотримання прав людини і є умовою запобігання практикам ксенофобії та культурних конфліктів.

Виходячи з позицій інтеркультуралізму, слід уникати ситуацій, коли певна спільнота отримує можливість ізольованого розвитку від більшості, сповідування власних, і зокрема регіональних, цінностей без огляду на звичаї і традиції країни, в якій вона проживає.

Можна виділити шість форм і засобів трансляції національної ідентичності: художній, маркетинговий, побутовий, подієвий, предметний і медійний. Художня трансляція передбачає створення мистецьких об'єктів, що формують позитивний образ держави і сприяють його популяризації за допомогою залучення уваги громадськості та ЗМІ. Маркетинговий рівень трансляції національної ідентичності включає різноманітні кампанії з національного брендінгу. На побутовому рівні трансляція національної ідентичності найчастіше відбувається у формі візуалізації (широке використання символів держави у повсякденному житті: носіння одягу з елементами національної символіки, прикрашання осель прапорами тощо). Подієвий рівень трансляції національної ідентичності охоплює свята і фестивалі, що мають давні історичні традиції або присвячені найважливішим подіям у житті країни, а також інші заходи, що мають загальнонаціональний характер (наприклад, спортивні заходи, такі, як чемпіонати світу чи Європи, Олімпійські ігри). Предметний рівень трансляції національної ідентичності пов'язаний із зведенням деяких предметів у статус національних символів (страв, техніки, одягу). Медійний рівень трансляції національного відображає особливості подання відповідної тематики у ЗМІ.

Ще одним політико-правовим інструментом формування національної ідентичності населення Донбасу є інститут громадянства та створення умов для зміцнення національної ідентичності. Підхід до розуміння громадянства з точки зору *res public* (спільної справи, зацікавленості громадян у покращенні умов життя і примноження добробуту громади загалом) акцентує увагу на участі громадян у вирішенні проблем своєї спільноти. Активне громадянство у цьому сенсі означає ширшу й активнішу громадянську участь, в тому числі у діалозі з відповідними органами державної влади та процесах

самоорганізації. Збільшення участі може набувати індивідуальних і колективних форм. З одного боку, індивідуальні користувачі можуть вступати у діалог для з'ясування відповідних заходів чи курсу діяльності; з іншого боку, вони можуть бути залучені до консультацій та переговорів щодо розробки і планування нової політики. Тобто розгляд громадянства як одностороннього зв'язку між державою і особою, що передбачає наявність зобов'язань лише у одного із суб'єктів, є помилковим. Можливості України щодо використання інституту громадянства для розвитку національної ідентичності досить обмежені, однак, з огляду на ситуацію, що склалася в АРК і на Донбасі, вважаємо за необхідне розширити перелік підстав втрати громадянства України: у п. 3 ст. 19 Закону України «Про громадянство України» від 18.01.2001 – службою в органах розвідки, державного управління і місцевого самоврядування інших держав.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ПРОЕКТ

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО КОНЦЕПЦІЮ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ»

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

Прийняти Концепцію державної етнонаціональної політики України (додається).

Концепція державної етнонаціональної політики України

Преамбула

Державна етнонаціональна політика України є невід’ємною складовою політики держави, спрямованою на регулювання сфери етнонаціональних відносин з метою забезпечення гармонійного розвитку української нації в цілому та національних меншин і етнічних груп в Україні. Реалізовується шляхом прийняття законів, нормативних актів, спрямованих на забезпечення прав, законних інтересів та етнокультурних потреб громадян – представників української нації, а також шляхом цілеспрямованої діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо утвердження атмосфери міжетнічної толерантності, зміцнення загальнонаціональної єдності в країні.

I. Основні поняття

Суб’єкт етнонаціональної політики – держава (Україна).

Об’єкт етнонаціональної політики – етнонаціональні відносини в Україні.

Концепція державної етнонаціональної політики України – система загальних положень про мету, принципи, завдання та напрями діяльності органів державної влади України у сфері етнонаціональних відносин. Концепція визначає зміст і форми діяльності держави в етнополітичній сфері, напрями розвитку законодавчої діяльності, вектор наукових пошуків у даному напрямку.

Українська нація – всі громадяни України незалежно від етнічного походження, об'єднані єдиним громадянством, спільністю території, політичних інтересів, юридичних обов'язків, історичної долі, культурних традицій, усвідомленням єдиної національної ідентичності та майбутнього Батьківщини як демократичної, соціальної, правової Української держави.

Національна ідентичність – одна з ознак модерної нації, що означає об'єктивну належність людини чи етнічної групи до національної спільноти, а також їх свідоме ототожнення з її цінностями, історією, територією, культурою, символами, державними та правовими інститутами. Формування у громадян України почуття національної ідентичності є найважливішим чинником націєтворення та загальнонаціональної консолідації. Основними ототожнюючими показниками (ідентитетами) національної ідентичності є свідомість, громадянство, територія, мова, історія, культура. Національна ідентичність спирається на свідомий вибір суб'єкта і залежить від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації історичних, громадянських, політичних цінностей, що є вторинними щодо цінностей етнічної ідентичності (які є, як правило, сталими, незмінними). Тому національна ідентичність є динамічною в історичному та соціальному сенсі категорією, її слід аналізувати і в історичній ретроспективі, і в перспективі на майбутнє.

Національна меншина – спільнота громадян України, які не є українцями за етнічним походженням, виявляють почуття етнічного самоусвідомлення та спільності між собою, є частиною етносу, який має національну державу за межами України, але проживають на території України, підтримують давні, міцні й сталі зв'язки з нею.

Етнічна група – спільнота громадян України, об'єднаних ознаками етнічної ідентичності, спільного походження, мови, культури, традицій. Відрізняється від національної меншини тим, що етнос, частиною якого вона є, в процесі етногенезу не створив власної держави.

Етнос – біосоціальна спільнота, що виникла як результат тривалого процесу етногенезу на певній території, має сталі ознаки самобутньої свідомості, менталітету, психології, поведінки, стереотипів, культурної ідентичності, яка сформувалася внаслідок спільності території проживання, історії, культури, мови та інших ознак.

Етнічна ідентичність – усвідомлення людиною чи етносом (етнічною групою) своєї належності до спільноти як біогеографічного і психологічного феномена. Самоідентифікація з певним етносом є не лише ознакою етносу, але й системним зв'язком між людьми, а відтак – основою етнічної ідентичності. У етнічній ідентичності поєднуються ірраціональне (неусвідомлювана, іманентно властива етносу психологічна єдність) та раціональне (свідома ідентифікація як вибір на основі пізнаної і визнаної причетності до спільноти). В основі етнічної ідентичності лежить усвідомлення спільності походження та його показники.

Етнонаціональні відносини – відносини між суб'єктами етнонаціонального розвитку: державою, українською нацією, національними меншинами, етнічними групами щодо забезпечення державного суверенітету, єдності нації, збереження етнокультурної самобутності громадян, забезпечення їх конституційних прав, етнокультурних, соціальних і політичних потреб та інтересів, умов для самоорганізації та самоврядування.

Толерантність – сприйняття та розуміння розмаїття культур, форм самовираження людської особистості; єдність у розмаїтті; активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; відмова від догматизму і абсолютизму певної культури чи ідеології; утвердження у взаємовідносинах представників різних етнічних спільнот і культур норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини. Толерантність повинні виявляти кожна людина, етнічна спільнота та держава в цілому. Толерантність є однією із засадничих характеристик етнонаціональної політики демократичної держави.

Ксенофобія – нетолерантне ставлення до людини чи соціальної групи за ознакою її етнічної, національної, расової, релігійної належності, що виявляється у протиправних діях проти неї. До проявів ксенофобії належать: нетолерантні вислови на адресу будь-якої етнічної спільноти або її окремих представників, заклики до насильницьких дій проти них, безпосередньо насильницькі дії, дискримінація

громадян на національною (етнічною) ознакою, прояви неповаги до культурної спадщини, історії, традицій, культури, мови тощо.

Національно-культурна автономія – форма національно-культурного самовизначення громадян, що ідентифікують себе з певною національною меншиною чи етнічною групою на основі їх добровільної самоорганізації задля самостійного вирішення питань збереження самобутності, мови, освіти, культури. Реалізується шляхом створення на підставі волевиявлення населення або з ініціативи окремих громадян етнокультурних товариств або органів національно-культурної автономії, які опікуються всім спектром етнокультурних потреб та інтересів національних меншин та етнічних груп.

II. Основні принципи етнонаціональної політики

Етнонаціональна політика України базується на наступних принципах:

- визнання поліетнічності українського суспільства цінністю, яка потребує захисту і збереження;

- сприяння задоволенню етнокультурних прав представників української нації, національних меншин та етнічних груп шляхом створення законодавчих умов для їх реалізації;

- пріоритет територіальної цілісності й державного суверенітету України щодо територіального самовизначення осіб, які належать до національних меншин та етнічних груп;

- захист прав та інтересів української нації, національних меншин та етнічних груп здійснюється шляхом забезпечення індивідуальних прав осіб, що належать до цих спільнот;

- забезпечення прав осіб, що належать до української нації, національних меншин та етнічних груп, як невід’ємної частини загальноновизнаних прав людини і основоположних свобод;

- забезпечення права громадянина вільно обирати та відновлювати належність до української нації, національної меншини або етнічної групи, виявляти своє національне та/або етнічне самоусвідомлення;

- забезпечення рівності прав і свобод людини незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних або інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак;

- вільне здійснення громадянами своїх етнокультурних прав та реалізація інтересів задля збереження і розвитку національної, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;
- недопущення примусової асиміляції представників української нації, національних меншин та етнічних груп;
- запобігання міжетнічним, етнополітичним конфліктам;
- утвердження міжетнічної злагоди у суспільстві, протидія будь-яким проявам ксенофобії, розпалюванню расової, національної, етнічної, релігійної ворожнечі;
- сприяння задоволенню етнокультурних потреб українців, які проживають за межами України.

III. Мета, завдання та напрями етнонаціональної політики

Головною метою етнонаціональної політики України є розвиток та консолідація української нації, що передбачає збереження та розвиток культурної, мовної самобутності української нації, національних меншин та етнічних груп на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Ця мета забезпечується національним законодавством та діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування у тісній співпраці з громадськими організаціями національно-культурного спрямування.

Основними завданнями державної етнонаціональної політики є створення належних умов для забезпечення рівноправних відносин між представниками української нації, національних меншин та етнічних груп, які проживають в Україні, утвердження атмосфери толерантності, міжетнічної злагоди в українському суспільстві, забезпечення рівних можливостей в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах суспільства для всіх її громадян незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Основні напрями етнонаціональної політики

1) у політико-правовій сфері:

- напрацювання та вдосконалення законодавчої бази, спрямованої на регулювання розвитку етнонаціональних відносин на основі імплементації норм європейського, міжнародного права, врахування прогресивного зарубіжного досвіду високоефективного державного менеджменту в етнополітичній сфері;

– вироблення нових, науково обґрунтованих підходів до вирішення проблем міжетнічних та етнополітичних відносин;

– забезпечення постійної комунікації між українською нацією, національними меншинами, етнічними групами та державою;

– сприяння становленню політико-правової суб'єктності громадських організацій, які репрезентують інтереси етнічних спільнот в економічній, соціальній та культурних сферах;

– здійснення постійного системного моніторингу етнонаціональних відносин в Україні, економічного, культурного, політичного стану української нації, національних меншин та етнічних груп задля виявлення проблемних моментів у сфері етнонаціональних відносин, швидкого реагування на них та запровадження ефективних політичних і правових механізмів запобігання та розв'язання конфліктних ситуацій;

– створення умов для відновлення прав представників народів, які були депортовані в радянську добу за національною ознакою і які повернулися в Україну на постійне проживання.

2) у соціально-економічній сфері:

– забезпечення організаційних та матеріальних умов, що сприяють врахуванню й задоволенню потреб та інтересів представників української нації, національних меншин та етнічних груп;

– розробка державних і регіональних цільових програм облаштування, адаптації та інтеграції осіб, депортованих за національною ознакою, що повернулися на постійне проживання в Україну, а також фінансування цих програм з державного та місцевих бюджетів,

– заохочення благодійної діяльності, спрямованої на збереження й розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності української нації, національних меншин та етнічних груп;

– забезпечення рівноправності громадян України незалежно від етнічного походження у користуванні природними ресурсами, які є об'єктами права власності українського народу;

– створення організаційних і правових умов для підтримки розвитку підприємництва та традиційних видів господарської діяльності представників національних меншин і етнічних груп.

3) у культурно-гуманітарній сфері:

– створення умов для збереження та розвитку мов, етнокультурної спадщини (історії, національних звичаїв, традицій) української нації, національних меншин та етнічних груп;

– формування і поширення цінностей міжетнічної злагоди, толерантності шляхом впровадження відповідних програм у систему дошкільної, загальної середньої та вищої освіти;

– сприяння розвитку міжкультурного діалогу з метою формування в українському суспільстві атмосфери толерантності, впровадження програм з протидії та запобігання ксенофобії;

– утвердження толерантності та недопущення розпалювання національної, расової та релігійної ворожнечі у публічних сферах: інформації, освіти, управлінні, політиці;

4) у сфері зовнішньої та міграційної політики:

– сприяння збереженню і розвитку культури, мови, задоволенню культурних потреб українців, які проживають за межами України, шляхом ініціювання програм, що сприяють збереженню української етнічної ідентичності та спонукають українців за кордоном відстоювати та лобіювати інтереси України у країнах проживання;

– залучення закордонних українців та їх громадських об'єднань до заходів, ініціатив щодо піднесення міжнародного іміджу України;

– оптимізація міграційної політики України шляхом прийняття Концепції державної міграційної політики, Міграційного кодексу та створення спеціалізованого органу державної влади, відповідального за її здійснення;

– розробка та впровадження програм інтеграції іммігрантів в українське суспільство;

– налагодження співпраці з країнами, які приймають трудових мігрантів з України, для забезпечення їх правового і соціального захисту;

– створення умов для вільного налагодження й підтримання зв'язків громадян України з представниками своїх етносів та їх громадськими об'єднаннями за межами України.

IV. Пропозиції щодо вдосконалення законодавчої бази державної етнонаціональної політики

Для удосконалення законодавчої бази етнонаціональної політики необхідно:

– оптимізувати етнонаціональне законодавство шляхом приведення нормативно-правових актів, якими регулюються етнонаціональні відносини в Україні, у відповідність до Концепції;

- внести зміни до Конституції України в частині визначення переліку етноспільнот України, вилучення поняття корінного народу;
- удосконалити Закон України «Про національні меншини в Україні» (від 25.06.1992 № 2494-XII) шляхом конкретизації, приведення його у відповідність до сучасних реалій розвитку етнонаціональних відносин та норм європейського, міжнародного права;
- прийняти Закон України «Про національно-культурну автономію», який дасть можливість національним меншинам реалізувати право на національно-культурну автономію, передбачене Законом України «Про національні меншини в Україні», створивши відповідні правові та організаційні умови;
- внести зміни до законодавства України у частині посилення кримінальної відповідальності за розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі.
- посилити правовий захист закордонних українців, зокрема шляхом прийняття змін до Закону України «Про правовий статус закордонних українців».

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проекту Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України»

1. Обґрунтування необхідності прийняття акта

Розробка і реалізація державної етнонаціональної політики є одним з найбільш актуальних завдань державотворення в Україні з моменту здобуття незалежності. Ця тема активно дискутувалася фахівцями, політиками, представниками національних меншин в Україні, до парламенту було подано кілька варіантів концепції, однак відповідний нормативно-правовий документ так і не був прийнятий. Негативні наслідки ігнорування цієї проблеми проявилися у 2014–2015 роках (анексія Криму, створення Донецької та Луганської «народних республік» в окремих районах Донецької та Луганської областей), ліквідація посади Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики.

2. Мета і шляхи її досягнення

Метою проекту є розвиток та консолідація української нації, що передбачає збереження та розвиток культурної, мовної самобутності

української нації, національних меншин та етнічних груп на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Її досягнення можливе шляхом удосконалення нормативно-правової бази, зокрема через прийняття даної Концепції державної етнонаціональної політики.

3. Загальна характеристика та основні положення законопроекту

Законопроектом пропонується визначити основні принципи, мету, завдання та напрями етнонаціональної політики.

4. Стан нормативно-правової бази у даній сфері правового регулювання

На момент прийняття Концепція державної етнонаціональної політики України спирається на Конституцію України, Декларацію прав національностей України, Закони України «Про національні меншини в Україні», «Про біженців», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про об'єднання громадян», «Про громадянство України», «Про мови в Українській РСР», «Про освіту», «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації в Україні», «Про свободу совісті та релігійні організації», інші нормативно-правові акти, а також міжнародні договори, ратифіковані Україною, зокрема Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин, Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.

Прийняття законопроекту не потребує внесення змін до інших нормативно-правових актів.

5. Фінансово-економічне обґрунтування

Прийняття законопроекту не потребує залучення додаткових коштів з Державного бюджету України.

6. Прогноз соціально-економічних та інших наслідків прийняття акта

Прийняття запропонованих законопроектом змін сприятиме національній консолідації українського суспільства.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (щодо міжкультурного діалогу)

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

Ст. 10 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI викласти у такій редакції:

Стаття 10. Засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері

1. Основними засадами внутрішньої політики в гуманітарній сфері є:

реалізація державної мовної політики на основі норм національного та міжнародного права, забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту рідних мов громадян України;

створення належних умов для нарощення освітнього потенціалу України, забезпечення рівного доступу громадян до здобуття якісної освіти незалежно від місця проживання, майнового стану та фінансових можливостей;

удосконалення системи освіти, забезпечення якісної дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, підвищення престижності праці педагогічних та науково-педагогічних працівників, підтримка обдарованої молоді;

підвищення ролі вищої освіти і науки як основ становлення в Україні ефективної «економіки знань»;

реформування та розвиток вітчизняної системи вищої освіти і науки, забезпечення їх інтеграції в європейський та світовий освітній і науковий простір, запровадження принципів та стандартів Болонського процесу у вищих навчальних закладах України;

забезпечення ефективного захисту відповідно до міжнародних стандартів права інтелектуальної власності, в тому числі авторських і суміжних прав;

сприяння культурному розвитку громадян України, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України у задоволенні культурно-духовних потреб;

відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини, підтримка розвитку культури і мистецтва, відродження та збереження культурної самобутності регіонів;

захист, модернізація та розвиток національної культурної індустрії (книговидання, кінематографія, мистецтво);

створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей, у центрі якої людина, її розвиток, права і свободи, максимальне забезпечення її потреб;

розвиток міжкультурного діалогу на основі взаєморозуміння та поваги між окремими людьми та групами людей, що відрізняються за етнічними, культурними, релігійними й мовними ознаками, а також за історичним походженням;

забезпечення умов для формування толерантного суспільства, гарантування свободи совісті та віросповідання;

забезпечення свободи засобів масової інформації та безперешкодного доступу до публічної інформації, створення умов для розвитку інформаційних технологій та інформаційного суспільства, широкої інтеграції і доступу громадян до світового інформаційного простору;

створення суспільного мовлення та надання державної підтримки національному інформаційному продукту, здійснення заходів щодо захисту національного інформаційного простору;

створення умов для максимальної реалізації здібностей талановитих спортсменів, стимулювання створення спортивної інфраструктури, сприяння участі українських спортсменів у міжнародних змаганнях, підвищення авторитету держави і світовому спортивному русі;

реформування системи охорони здоров'я з метою забезпечення якісної і доступної медичної допомоги, надання державою гарантованого обсягу безоплатної медичної допомоги, ефективної реалізації державних цільових програм лікування найбільш поширених небезпечних для здоров'я і життя людини захворювань, раціонального державного контролю за якістю лікарських засобів і виробів медичного призначення;

розвиток страхової медицини, зокрема шляхом запровадження загальнообов'язкового державного медичного страхування;

запровадження пріоритетного розвитку та профілактичного спрямування первинної лікувально-профілактичної допомоги, розвиток інституту сімейного лікаря, забезпечення проведення обов'язкових профілактичних медичних оглядів (диспансеризації) з метою ранньої діагностики захворювань, створення єдиного простору доступної для всіх верств населення медичної допомоги;

удосконалення державної політики у сфері фізичної культури і спорту, сприяння популяризації та поширенню здорового способу життя, організації змістовного дозвілля.

Голова Верховної Ради України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (щодо міжкультурного діалогу)»

1. Обґрунтування необхідності прийняття акта

На сьогодні стало очевидним, що старі підходи до управління етнічними розмаїттям – асиміляція, мультикультуралізм – не здатні справлятися з викликами, з якими стикаються сучасні суспільства. Якщо для західних держав ця проблема є особливо актуальною з огляду на значний притік іммігрантів, що різко відрізняються за традиціями, культурними цінностями і релігійними переконаннями від громадян країни, що приймає, то Україна стоїть перед завданням реінтеграції частини населення Донецької та Луганської областей, які підтримали сепаратистські лозунги. Одним з варіантів є міжкультурний діалог, важливість якого обґрунтована у Білій книзі Ради Європи з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності і гідності» 2008 року. У ній такий діалог розуміється як відкритий та шанобливий обмін думками, на основі взаєморозуміння та поваги, між окремими людьми та групами людей, що відрізняються за етнічними, культурними, релігійними й мовними ознаками, а також за історичним походженням. Саме міжкультурний діалог є потужним засобом посередництва і примирення, оскільки завдяки практичній і

конструктивній участі з обох боків культурних бар'єрів він розв'язує проблеми, пов'язані із соціальною фрагментацією і невпевненістю, одночасно сприяючи інтеграції та соціальній злагоді. Він виходить із принципів свободи вибору, свободи самовираження, рівності, толерантності й поваги до людської гідності. Такий діалог сприяє зміцненню демократичної стабільності та подоланню забобонів і стереотипів у суспільному житті й політичній риториці, полегшує створення коаліцій із представників різних культурних і релігійних громад, а отже, може зарадити попередженню або деескалації конфліктів, зокрема у випадках постконфліктних ситуацій і «заморожених конфліктів».

2. Мета і шляхи її досягнення

Закріплення у законодавстві принципів міжкультурного діалогу сприятиме консолідації українського суспільства та інтеграції представників різних культурних і релігійних громад.

3. Загальна характеристика та основні положення законопроекту

Законопроектом пропонується доповнити засади внутрішньої політики у гуманітарній сфері принципами міжкультурного діалогу, а також вилучити норму про забезпечення захисту російської мови.

4. Стан нормативно-правової бази у даній сфері правового регулювання

Питання етнонаціональної політики регулюються Конституцією України, Законом України «Про національні меншини в Україні», Рамковою конвенцією Ради Європи про захист національних меншин, Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Декларацією про права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин, інші нормативно-правові акти України та міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

5. Фінансово-економічне обґрунтування

Прийняття законопроекту не потребує залучення додаткових коштів з Державного бюджету України.

6. Прогноз соціально-економічних та інших наслідків прийняття акта

Прийняття запропонованих законопроектом змін сприятиме консолідації українського суспільства.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України
«Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»
(щодо міжкультурного діалогу)»

Чинна редакція Закону	Редакція зі змінами
<p>Стаття 10. Засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері</p> <p>1. Основними засадами внутрішньої політики в гуманітарній сфері є:</p> <p>реалізація державної мовної політики на основі норм національного та міжнародного права, забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших рідних мов громадян України;</p> <p>створення належних умов для нарощення освітнього потенціалу України, забезпечення рівного доступу громадян до здобуття якісної освіти незалежно від місця проживання, майнового стану та фінансових можливостей;</p> <p>удосконалення системи освіти, забезпечення якісної дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, підвищення престижності праці педагогічних та науково-педагогічних працівників, підтримка обдарованої молоді;</p> <p>підвищення ролі вищої освіти і науки як основ становлення в Україні ефективної «економіки знань»;</p> <p>реформування та розвиток вітчизняної системи вищої освіти і науки, забезпечення їх інтеграції в європейський та світовий освітній і науковий простір, запровадження принципів та стандартів Болонського процесу у вищих навчальних закладах України;</p>	<p>Стаття 10. Засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері</p> <p>1. Основними засадами внутрішньої політики в гуманітарній сфері є:</p> <p>реалізація державної мовної політики на основі норм національного та міжнародного права, забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту рідних мов громадян України;</p> <p>створення належних умов для нарощення освітнього потенціалу України, забезпечення рівного доступу громадян до здобуття якісної освіти незалежно від місця проживання, майнового стану та фінансових можливостей;</p> <p>удосконалення системи освіти, забезпечення якісної дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, підвищення престижності праці педагогічних та науково-педагогічних працівників, підтримка обдарованої молоді;</p> <p>підвищення ролі вищої освіти і науки як основ становлення в Україні ефективної «економіки знань»;</p> <p>реформування та розвиток вітчизняної системи вищої освіти і науки, забезпечення їх інтеграції в європейський та світовий освітній і науковий простір, запровадження принципів та стандартів Болонського процесу у вищих</p>

забезпечення ефективного захисту відповідно до міжнародних стандартів права інтелектуальної власності, в тому числі авторських і суміжних прав;

сприяння культурному розвитку громадян України, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України у задоволенні культурно-духовних потреб;

відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини, підтримка розвитку культури і мистецтва, відродження та збереження культурної самобутності регіонів;

захист, модернізація та розвиток національної культурної індустрії (книговидання, кінематографія, мистецтво);

створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей, у центрі якої людина, її розвиток, права і свободи, максимальне забезпечення її потреб;

забезпечення умов для формування толерантного суспільства, гарантування свободи совісті та віросповідання;

забезпечення свободи засобів масової інформації та безперешкодного доступу до публічної інформації, створення умов для розвитку інформаційних технологій та інформаційного суспільства, широкої інтеграції і доступу громадян до світового інформаційного простору;

створення суспільного мовлення та надання державної підтримки національному інформаційному продукту, здійснення заходів щодо захисту національного інформаційного простору;

навчальних закладах України;

забезпечення ефективного захисту відповідно до міжнародних стандартів права інтелектуальної власності, в тому числі авторських і суміжних прав;

сприяння культурному розвитку громадян України, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України у задоволенні культурно-духовних потреб;

відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини, підтримка розвитку культури і мистецтва, відродження та збереження культурної самобутності регіонів;

захист, модернізація та розвиток національної культурної індустрії (книговидання, кінематографія, мистецтво);

створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей, у центрі якої людина, її розвиток, права і свободи, максимальне забезпечення її потреб;

розвиток міжкультурного діалогу на основі взаєморозуміння та поваги між окремими людьми та групами людей, що відрізняються за етнічними, культурними, релігійними й мовними ознаками, а також за історичним походженням;

забезпечення умов для формування толерантного суспільства, гарантування свободи совісті та віросповідання;

забезпечення свободи засобів масової інформації та безперешкодного доступу до публічної інформації, створення умов для розвитку інформаційних технологій та інформаційного суспільства, широкої інтеграції і доступу громадян до світового інформаційного простору;

створення суспільного мовлення та на-

створення умов для максимальної реалізації здібностей талановитих спортсменів, стимулювання створення спортивної інфраструктури, сприяння участі українських спортсменів у міжнародних змаганнях, підвищення авторитету держави і світовому спортивному русі;

реформування системи охорони здоров'я з метою забезпечення якісної і доступної медичної допомоги, надання державою гарантованого обсягу безоплатної медичної допомоги, ефективної реалізації державних цільових програм лікування найбільш поширених небезпечних для здоров'я і життя людини захворювань, раціонального державного контролю за якістю лікарських засобів і виробів медичного призначення;

розвиток страхової медицини, зокрема шляхом запровадження загальнообов'язкового державного медичного страхування;

запровадження пріоритетного розвитку та профілактичного спрямування первинної лікувально-профілактичної допомоги, розвиток інституту сімейного лікаря, забезпечення проведення обов'язкових профілактичних медичних оглядів (диспансеризації) з метою ранньої діагностики захворювань, створення єдиного простору доступної для всіх верств населення медичної допомоги;

удосконалення державної політики у сфері фізичної культури і спорту, сприяння популяризації та поширенню здорового способу життя, організації змістовного дозвілля.

дань державної підтримки національному інформаційному продукту, здійснення заходів щодо захисту національного інформаційного простору;

створення умов для максимальної реалізації здібностей талановитих спортсменів, стимулювання створення спортивної інфраструктури, сприяння участі українських спортсменів у міжнародних змаганнях, підвищення авторитету держави і світовому спортивному русі;

реформування системи охорони здоров'я з метою забезпечення якісної і доступної медичної допомоги, надання державою гарантованого обсягу безоплатної медичної допомоги, ефективної реалізації державних цільових програм лікування найбільш поширених небезпечних для здоров'я і життя людини захворювань, раціонального державного контролю за якістю лікарських засобів і виробів медичного призначення;

розвиток страхової медицини, зокрема шляхом запровадження загальнообов'язкового державного медичного страхування;

запровадження пріоритетного розвитку та профілактичного спрямування первинної лікувально-профілактичної допомоги, розвиток інституту сімейного лікаря, забезпечення проведення обов'язкових профілактичних медичних оглядів (диспансеризації) з метою ранньої діагностики захворювань, створення єдиного простору доступної для всіх верств населення медичної допомоги;

удосконалення державної політики у сфері фізичної культури і спорту, сприяння популяризації та поширенню здорового способу життя, організації змістовного дозвілля.

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про внесення змін до Закону України
«Про громадянство України»
(щодо розширення підстав втрати громадянства України)

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є :

1. Ст. 19 Закону України «Про громадянство України» від 18.01.2001 № 2235-III викласти у такій редакції:

«Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття. Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто. Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки:

а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;

б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;

в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем;

г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави;

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою, служба в органах

розвідки, державного управління і місцевого самоврядування інших держав. Положення пунктів 1, 3 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.

Датою припинення громадянства України у випадках, передбачених цією статтею, є дата видання відповідного указу Президента України».

Голова Верховної Ради України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» (щодо розширення підстав втрати громадянства України)»

1. Обґрунтування необхідності прийняття акта

З огляду на ситуацію, що склалася в Автономній Республіці Крим, окремих районах Донецької і Луганської областей, актуальним є розширення підстав для втрати громадянства України.

2. Мета і шляхи її досягнення

Оскільки громадянство – це не лише право, а й обов’язок особи щодо держави, то їх порушення повинно мати наслідком санкції у вигляді позбавлення громадянства.

3. Загальна характеристика та основні положення законопроекту

Законопроектом пропонується розширити перелік підстав втрати громадянства України.

4. Стан нормативно-правової бази у даній сфері правового регулювання

Питання громадянства регулюються Конституцією України та Законом України «Про громадянство України».

5. Фінансово-економічне обґрунтування

Прийняття законопроекту не потребує залучення додаткових коштів з Державного бюджету України.

6. Прогноз соціально-економічних та інших наслідків прийняття акта

Прийняття запропонованих законопроектом змін сприятиме зміцненню інституту громадянства в Україні.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України
«Про громадянство України»
(щодо розширення підстав втрати громадянства України)»

Чинна редакція Закону	Редакція зі змінами
<p>Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України</p> <p>Підставами для втрати громадянства України є:</p> <p>1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття. Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто. Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки: а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;</p> <p>б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;</p> <p>в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем;</p> <p>г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави;</p> <p>2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання</p>	<p>Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України</p> <p>Підставами для втрати громадянства України є:</p> <p>1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття. Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто. Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки: а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;</p> <p>б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;</p> <p>в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем;</p> <p>г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави;</p> <p>2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання</p>

<p>неправдивих відомостей або фальшивих документів;</p> <p>3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою. Положення пунктів 1, 3 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.</p> <p>Датою припинення громадянства України у випадках, передбачених цією статтею, є дата видання відповідного указу Президента України.</p>	<p>неправдивих відомостей або фальшивих документів;</p> <p>3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою, служба в органах розвідки, державного управління і місцевого самоврядування інших держав. Положення пунктів 1, 3 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.</p> <p>Датою припинення громадянства України у випадках, передбачених цією статтею, є дата видання відповідного указу Президента України.</p>
---	--

Додаток 4

Проект

ЗАКОН УКРАЇНИ

«Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» (щодо Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики)

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є :

Ст. 5 Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 № 2494-ХІІ викласти у такій редакції:

«Стаття 5. Забезпечення формування та реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин України здійснюють Урядовий уповноважений з питань етнонаціональної політики та центральні органи виконавчої влади, визначені Президентом України.

У разі необхідності місцеві ради можуть створювати постійні комісії з питань міжнаціональних відносин, місцеві державні адміністрації – відповідний структурний підрозділ».

Голова Верховної Ради України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

**до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України
«Про національні меншини в Україні»
(щодо Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики)**

1. Обґрунтування необхідності прийняття акта

4 червня 2014 року Кабінет Міністрів України створив Раду міжнаціональної злагоди та ввів посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики. На Раду було покладено завдання щодо забезпечення координації дій органів виконавчої влади з питань державної етнонаціональної політики, захисту прав національних меншин; підготовки пропозицій щодо формування та реалізації державної етнонаціональної політики та удосконалення законодавства з відповідних питань. У свою чергу, на Урядового уповноваженого було покладено повноваження щодо забезпечення взаємодії Кабінету Міністрів України з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення захисту прав національних меншин, збереження міжетнічної єдності та злагоди в українському суспільстві. Однак майже через рік – 15 квітня 2015 року ця посада була ліквідована постановою Кабінету Міністрів України, що справило негативний вплив на розробку та реалізацію державної етнонаціональної політики.

2. Мета і шляхи її досягнення

Формування та реалізація державної політики у сфері міжетнічних відносин та захисту прав національних меншин України вимагає належного організаційного оформлення шляхом створення спеціальної посади, положення про яку повинні закріплюватися не у нормативно-правових актах Кабінету Міністрів України, а у законі.

3. Загальна характеристика та основні положення законопроекту

Законопроектом пропонується закріпити посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики у законі.

4. Стан нормативно-правової бази у даній сфері правового регулювання

Питання етнонаціональної політики регулюються Конституцією України, Законом України «Про національні меншини в Україні», Рамковою конвенцією Ради Європи про захист національних меншин, Європейською хартією регіональних мов або мов меншин,

Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Декларацією про права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин, інші нормативно-правові акти України та міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

5. Фінансово-економічне обґрунтування

Фінансування діяльності Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики здійснюватиметься у рамках коштів, що виділяються Кабінету Міністрів України.

6. Прогноз соціально-економічних та інших наслідків прийняття акта

Прийняття запропонованих законопроектів змін сприятиме врегулюванню міжетнічних відносин в Україні.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» (щодо Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики)»

Чинна редакція Закону	Редакція зі змінами
<p>Стаття 5. Забезпечення формування та реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин України здійснюють центральні органи виконавчої влади, визначені Президентом України.</p> <p>У разі необхідності місцеві ради можуть створювати постійні комісії з питань міжнаціональних відносин, місцеві державні адміністрації – відповідний структурний підрозділ.</p>	<p>Стаття 5. Забезпечення формування та реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин України здійснюють Урядовий уповноважений з питань етнонаціональної політики та центральні органи виконавчої влади, визначені Президентом України.</p> <p>У разі необхідності місцеві ради можуть створювати постійні комісії з питань міжнаціональних відносин, місцеві державні адміністрації – відповідний структурний підрозділ.</p>

ЗАКОН УКРАЇНИ
«Про внесення змін до Закону України
«Про Суспільне телебачення і радіомовлення України»
(щодо інформаційного покриття всієї території України)

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

Ст. 4 Закону України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» від 17.04.2014 № 1227-VII викласти у такій редакції:

«Стаття 4. Основні завдання НСТУ

1. Основними завданнями НСТУ є:

1) об'єктивне, повне, своєчасне і неупереджене інформування про суспільно значущі події в Україні та за кордоном;

1-1) забезпечення збалансованого і прозорого доступу суб'єктів суспільно-політичного життя до програм (передач) дискусійного формату, зокрема у вигляді дебатів;

2) сприяння консолідації українського суспільства;

3) розвиток і зміцнення статусу української мови та культури, сприяння розвитку мов і культур національних меншин;

4) сприяння якнайповнішому задоволенню інформаційних, культурних та освітніх потреб населення України, у тому числі шляхом створення та поширення економічних, історично-документальних, культурно-мистецьких, навчально-пізнавальних, розважальних, спортивних програм, програм для дітей та молоді, людей з обмеженими фізичними можливостями, національних меншин, інших соціальних груп;

5) оперативне інформування населення про надзвичайні ситуації, що становлять загрозу життю чи здоров'ю людей;

6) надання громадянам України затребуваних інформаційних продуктів, відсутніх на комерційному ринку;

7) сприяння зміцненню міжнародного авторитету України;

8) поширення повної, своєчасної та неупередженої інформації на всю територію України».

Голова Верховної Ради України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» (щодо інформаційного покриття всієї території України)»

1. Обґрунтування необхідності прийняття акта

З огляду на ситуацію на тимчасово окупованих територіях України необхідно розширити коло завдань НСТУ, зокрема щодо поширення на цих територіях повної, своєчасної та неупередженої інформації.

2. Мета і шляхи її досягнення

Інформаційна присутність Національної суспільної телерадіокомпанії України на всій території держави сприятиме об'єктивному інформуванню населення про ситуацію в країні та поширенню спільних культурних і політичних цінностей.

3. Загальна характеристика та основні положення законопроекту

Законопроектом пропонується доповнити перелік основних завдань Національного суспільного телебачення і радіомовлення положенням про поширення повної, своєчасної та неупередженої інформації на всю територію України.

4. Стан нормативно-правової бази у даній сфері правового регулювання

Питання доступу до інформації регулюються Конституцією України та законами України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про телебачення і радіомовлення», «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» та іншими нормативно-правовими актами.

5. Фінансово-економічне обґрунтування

Прийняття законопроекту не потребує залучення додаткових коштів з Державного бюджету України.

6. Прогноз соціально-економічних та інших наслідків прийняття акта

Прийняття запропонованих законопроектом змін сприятиме задоволенню інформаційних потреб громадян України, забезпеченню їх конституційного права на інформацію незалежно від місця проживання, формуванню громадянського суспільства та консолідації українського суспільства.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» (щодо інформаційного покриття всієї території України)»

Чинна редакція Закону	Редакція зі змінами
<p>Стаття 4. Основні завдання НСТУ</p> <p>1. Основними завданнями НСТУ є:</p> <p>1) об'єктивне, повне, своєчасне і неупереджене інформування про суспільно значущі події в Україні та за кордоном;</p> <p>1-1) забезпечення збалансованого і прозорого доступу суб'єктів суспільно-політичного життя до програм (передач) дискусійного формату, зокрема у вигляді дебатів;</p> <p>2) сприяння консолідації українського суспільства;</p> <p>3) розвиток і зміцнення статусу української мови та культури, сприяння розвитку мов і культур національних меншин;</p> <p>4) сприяння якнайповнішому задоволенню інформаційних, культурних та освітніх потреб населення України, у тому числі шляхом створення та поширення економічних, історично-документальних, культурно-мистецьких, навчально-пізнавальних, розважальних, спортивних програм, програм для дітей та молоді, людей з обмеженими фізичними можливостями, національних меншин, інших соціальних груп;</p> <p>5) оперативне інформування населення про надзвичайні ситуації, що становлять загрозу життю чи здоров'ю людей;</p> <p>6) надання громадянам України затребуваних інформаційних продуктів, відсутніх на комерційному ринку;</p> <p>7) сприяння зміцненню міжнародного авторитету України.</p>	<p>Стаття 4. Основні завдання НСТУ</p> <p>1. Основними завданнями НСТУ є:</p> <p>1) об'єктивне, повне, своєчасне і неупереджене інформування про суспільно значущі події в Україні та за кордоном;</p> <p>1-1) забезпечення збалансованого і прозорого доступу суб'єктів суспільно-політичного життя до програм (передач) дискусійного формату, зокрема у вигляді дебатів;</p> <p>2) сприяння консолідації українського суспільства;</p> <p>3) розвиток і зміцнення статусу української мови та культури, сприяння розвитку мов і культур національних меншин;</p> <p>4) сприяння якнайповнішому задоволенню інформаційних, культурних та освітніх потреб населення України, у тому числі шляхом створення та поширення економічних, історично-документальних, культурно-мистецьких, навчально-пізнавальних, розважальних, спортивних програм, програм для дітей та молоді, людей з обмеженими фізичними можливостями, національних меншин, інших соціальних груп;</p> <p>5) оперативне інформування населення про надзвичайні ситуації, що становлять загрозу життю чи здоров'ю людей;</p> <p>6) надання громадянам України затребуваних інформаційних продуктів, відсутніх на комерційному ринку;</p> <p>7) сприяння зміцненню міжнародного авторитету України;</p> <p>8) поширення повної, своєчасної та неупередженої інформації на всю територію України.</p>

Наукове видання

*Кресіна Ірина Олексіївна
Шемшученко Юрій Сергійович
Горбатенко Володимир Павлович
Лойко Лариса Іванівна
Кресін Олексій Веніамінович
Стойко Олена Михайлівна*

**Політико-правові механізми формування
національної ідентичності населення Донбасу**

Наукова записка

Підп. до друку 21.12.2015. Формат 60×84/16.
Папір офс. Гарнітура Times. Друк на різнографі.
Обл.-вид. арк. 7,2. Ум. друк. арк. 6,75. Наклад 100 прим.

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.
01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2552/28 від 04.04.2003 р.